

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

AĞAYEV ELVİN CƏMİLƏĞA oğlu

“İQTİSADIYYATIN TƏNZİMLƏNMƏSİ SİSTEMİNDƏ HÜQUQİ
TƏNZİMLƏNMƏ ALƏTİ KİMİ DÖVLƏT PROQRAMLARININ
ƏHƏMİYYƏTİ” mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı: 060404 - “İqtisadiyyat”

İxtisaslaşma: “İqtisadiyyatın hüquqi tənzimlənməsi”

Elmi rəhbər:
hüquq elmləri doktoru,
professor O.F. ƏFƏNDİYEV

Magistr proqramının rəhbəri
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent S.Z. İSAYEV

Kafedra müdiri:
iqtisad elmləri doktoru,
professor F.P.RƏHMANOV

BAKİ-2016

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	3
I FƏSİL. İQTİSADİYYATIN HÜQUQİ TƏNZİMLƏNMƏSİNİN NƏZƏRİ- METODOLOJİ ƏSASLARI.....	9
1.1.İqtisadiyyatın hüquqi tənzimlənməsinin dövlət tənzimlənməsi sistemində yeri və rolu.....	9
1.2.İqtisadiyyatın hüquqi tənzimlənməsinin reallaşmasının hüquqi formaları.....	20
1.3.Sosial-iqtisadi inkişafın təmin edilməsində dövlət proqramları.....	33
II FƏSİL. MÜASİR ŞƏRAİTDƏ DÖVLƏT PROQRAMLARININ İŞLƏNİB HAZIRLANMASI VƏ REALLAŞDIRILMASI MEXANİZMİNİN TƏHLİLİ.....	42
2.1.Azərbaycan Respublikasında dövlət proqramlarının işlənilib hazırlanması və reallaşdırılması mexanizmi.....	42
2.2.İqtisadi inkişafa yönəlmiş dövlət proqramlarının kompleks təhlili və qiymətləndirilməsi.....	50
III FƏSİL. DÖVLƏT PROQRAMLARININ İŞLƏNİB HAZIRLANMASI VƏ REALLAŞDIRILMASI MEXANİZMİNİN HÜQUQİ TƏMİNATININ TƏKMİLLƏDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ.....	59
3.1.Dövlət proqramlarının işlənilib hazırlanmasına yanaşmalar.....	59
3.2.Dövlət proqramlarının hazırlanması mexanizminin hüquqi təminatının təkmilləşdirilməsi istiqamətləri.....	70
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR.....	78
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYATLAR	86

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi tərəqqisini təmin edən ən başlıca amillərdən biri də ölkənin davamlı və tarazlı iqtisadi inkişafına nail olunması ilə bağlıdır. Təsadüfi deyildir ki, hər bir ölkənin sistemli, dinamik və tarazlı inkişafını xarakterizə edən ən mühüm göstəricilərdən biri iqtisadi inkişaf səviyyəsi hesab olunur. Davamlı sosial-iqtisadi inkişafının təmin edilməsi birbaşa olaraq dövlətin həyata keçirdiyi milli iqtisadi siyasətin tərkib elementi kimi çıxış edən iqtisadi siyasətin səmərəliliyindən düz mütənasib asılıdır.

Müasir dünya təcrübəsində iqtisadi siyasət ölkənin inkişafının idarə olunması fəaliyyəti kimi qəbul edilir. Dövlətin iqtisadi siyasəti ilə dövlət proqramları öz məntiqinə görə bir-birini qarşılıqlı tamamlamalıdır. İqtisadi siyasət inkişafın qarşıya qoyulmuş məqsədinə çatmaq yolunda yaranan problemlərin həllinə, ölkənin və onun hər hansı hissəsinin rifahının təmin olunmasına istiqamətlənsə, dövlət proqramları iqtisadi inkişafının məhz yuxarıda ifadə olunan məqsədlərə yönülməsinə xidmət etməlidir.

Bazar iqtisadiyyatı mövcud olan ölkələrin inkişaf təcrübəsi də təsdiq edir ki, dövlət proqramları tətbiq etmədən ölkə iqtisadiyyatını gücləndirmək, eləcə də məhsuldar qüvvələri təkmilləşdirmək qeyri-mümkündür. Hazırda dövlət proqramları formalaşdırılması və əsaslarının işlənilib hazırlanması milli iqtisadiyyatın pozitiv və tarazlaşdırılmış inkişafını təmin etməyin başlıca istiqamətidir. Hər bir dövlətin reallaşdırdığı iqtisadi siyasətin son məqsədi ölkə əhlinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə nail olmaqdır. Əhalinin həyat səviyyəsi respublikanın iqtisadiyyatının inkişafının və səmərəliliyinin əsas göstəricisidir. İqtisadi imkanlar nə qədər yüksək olursa sosial inkişaf və həyat səviyyəsi üçün maddi imkanlar bir o qədər çox olur. Həyat səviyyəsinin daha yüksək olması iqtisadiyyatın inkişafına təsir edir, əmək məhsuldarlığını artırır. Milli gəlirin, milli məhsulun artımına təsir edir. Həyat səviyyəsinin öyrənilməsi onun tənzimlənməsi üçün əsas yaradır. Bu mənada iqtisadi inkişafının təmin

edilməsi və bu sahələrdə davamlı inkişafa nail olunması hər bir dövlətin əsas vəzifələri sırasında dayanan məsələlərdəndir. Həmin sahələrin davamlı inkişafının təmin edilməsi ilk növbədə zəngin tənzimləyici normativ-hüquqi bazanın formalaşdırılmasını tələb edir. Təbii ki, normativ-hüquqi baza dedikdə, yalnız məhdudiyyətlər yaradan direktiv sənədlər deyil, müəyyən istiqamətlərdə fəaliyyət, norma və standartları müəyyənləşdirən istiqamətverici sənədlər də nəzərdə tutulur. Dünya təcrübəsi də sübut edir ki, idarəetmə və inkişaf tədbirlərinin əvvəlcədən qəbul edilmiş, mövcud şəraiti nəzərə alan və elmi cəhətdən hərtərəfli əsaslandırılmış normativ sənədlərin tələbləri əsasında reallaşdırılması uzunmüddətli və daha səmərəli nəticələrin əldə edilməsinə şərait yaradır. Bütün bunlar isə dövlət proqramları sahəsində dövlət tənzimləməsinin, yəni iqtisadi proseslərə dövlətin mümkün müdaxiləsinin zəruriliyini müəyyənləşdirir. Məhz bu inkişafın təmin edilməsinin hüquqi tədbirlər sisteminin əsasını təşkil edən məqsədli dövlət proqramlarının əhəmiyyəti böyükdür. Son illərdə dövlət tərəfindən regionların sosial - iqtisadi inkişafına və ayrı-ayrı sahələrin inkişafına yönəlmiş çoxlu sayda dövlət proqramları işlənilib hazırlanmış və hal-hazırda da reallaşdırılmaqdadır ki, bu proqramlar da regional inkişafın və bu inkişafa yönəlmiş dövlət siyasətinin hüquqi əsasını təşkil etməkdədir. İqtisadi inkişaf proqramları hazırlanarkən xarici bazara daha çox rəqabət qabiliyyətli məhsul çıxarılması, əhalinin sosial problemlərinin həlli, yerli məhsullar hesabına tələbatın ödənilməsi səviyyəsinin yüksəldilməsi, istehsal potensialından səmərəli istifadə, iqtisadiyyatın sahə və ərazi quruluşunun təkmilləşməsi ön plana çəkilir. Regional inkişafın dövlət proqramları əsasında davamlı inkişafının təmini istiqamətində ilk ciddi addım 2004-cü ildə prezidentin müvafiq sərəncamı ilə təsdiq olunmuş “Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər)” ilə qoyulmuşdur. I regional inkişaf proqramı çərçivəsində nəzərdə tutulmuş tədbirlərin uğurla reallaşdırılması nəticəsində regionların iqtisadi potensialı hərəkətə gətirilmiş, buradakı əmək ehtiyatları dövrüyyəyə cəlb olunmuşdur. Bir sözlə, ölkənin davamlı və tarazlı inkişafına yönəldilmiş bu

proqramın icrasına başlanılması ilə Azərbaycanda regional inkişafın təməli qoyulmuş, bölgələrdə iqtisadi fəallıq xeyli dərəcədə canlanmış, insanlarda təşəbbüskarlıq hissi güclənmişdir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2009-cu il 14 aprel tarixli 80 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”nın icrası ölkə iqtisadiyyatının inkişafında mühüm əhəmiyyət kəsb etməklə, makroiqtisadi sabitliyin təmin olunmasında, sahibkarlıq fəaliyyətinin genişlənməsində, yeni müəssisələrin və iş yerlərinin yaranmasında, infrastruktur və kommunal xidmətlərin səviyyəsinin daha da yüksəldilməsində, yoxsulluq həddinin aşağı düşməsində və əhalinin rifah halının yaxşılaşdırılmasında müstəsna rol oynamaqdadır. 1-ci və 2-ci regional inkişaf proqramları çərçivəsində nəzərdə tutulmuş tədbirlərin uğurla reallaşdırılması nəticəsində regionların iqtisadi potensialı hərəkətə gətirilmiş, buradakı əmək ehtiyatları dövrliyyəyə cəlb olunmuşdur. “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”nın icrasına başlanılması ilə ölkəmizin davamlı və tarazlı inkişafı yeni, daha sürətli mərhələyə qədəm qoymuşdur. Adıçəkilən sənədlərlə yanaşı Azərbaycan regionlarının kompleks inkişafını nəzərdə tutan “2008—2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı” kimi sənədlər də Azərbaycan regionlarında sosial sahələrin inkişafının hüquqi əsasını təşkil etməkdədir.

Dissertasiyanın predmetini davamlı sosial - iqtisadi inkişafının təmin edilməsilə bağlı yaranan iqtisadi və idarəetmə münasibətlərində hüquqi tənzimləmə aləti və mexanizmi kimi dövlət proqramlarının əhəmiyyəti, yeri və rolunun müəyyənləşdirilməsi, tədqiqat işinin obyektini isə Azərbaycan Respublikasının təsərrüfat kompleksləri, sosial - iqtisadi inkişaf ilə bağlı digər proseslər təşkil edir.

İşin nəzəri və metodoloji əsasını regional iqtisadi inkişaf və regionların inkişafının zəruriliyi, regionların inkişafının təmin edilməsinin hüquqi mexanizmi və əsası kimi dövlət proqramlarının əhəmiyyəti ilə bağlı iqtisadçı alimlərin

müxtəlif istiqamətlərdə apardıqları araşdırmaları təşkil edir. Elmi araşdırmada kompleks təhlil, dialektika, müqayisə, monitoring, ekspert qiymətləndirilməsi, proqram-məqsədli yanaşma, məntiq, tarixi yanaşma, statistik metodlar tətbiq edilmişdir. Tədqiqatın informasiya bazasını Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin, İqtisadiyyat, Maliyyə, Vergilər Nazirliklərinin materialları, qanun və normativ aktlar, hökumətin qərarları, Prezident sərəncamları, habelə ölkədə fəaliyyət göstərən ayrı-ayrı iri şirkətlərin məlumatları və hesabatları təşkil edir.

Təqdim edilən problemin aktuallığı, onun nəzəri və praktiki əhəmiyyəti dissertasiyanın mövzusunun seçilməsini müəyyən etmişdir, tədqiqatın predmet və obyektə məqsəd və vəzifələri, həmçinin onun məntiqi və strukturunu şərtləndirir.

Dissertasiya tədqiqatının məqsədi davamlı sosial-iqtisadi inkişafının tənzimlənməsinin hüquqi mexanizminin nəzəri və praktiki aspektlərinin təhlilini aparmaq, sosial-iqtisadi potensialdan səmərəli istifadənin və sosial-iqtisadi inkişafının təmin edilməsinin hüquqi əsası kimi məqsədli dövlət proqramların yeri və rolunu müəyyənləşdirmək və bu istiqamətdə nəzəri və praktiki təkliflər hazırlamaq, davamlı sosial-iqtisadi inkişafının təmin edilməsinin hüquqi təminatının və ölkə inkişafının müasir vəziyyətinin təhlilini aparmaq, bu istiqamətdə həyata keçirilən dövlət siyasətinin hüquqi təminatının xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməkdir.

Bununla əlaqədar olaraq, tədqiqatda aşağıdakı konkret vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- dövlətin iqtisadi inkişaf strategiyasının formalaşdırılmasının nəzəri məsələlərini tədqiq edilməsi və davamlı sosial-iqtisadi inkişafa dair nəzəri baxışları öyrənmək və müqayisəli təhlil etmək;
- sosial-iqtisadi inkişafın dövlət tənzimlənməsinin əsas istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi və inkişaf problemlərinin metodoloji məsələləri tədqiq etmək;
- Sosial-iqtisadi inkişafın təmin edilməsində dövlət proqramları öyrənmək;
- Azərbaycan Respublikasında davamlı inkişafın təmin edilməsinin hüquqi təminatı məsələlərini tədqiq etmək;

- Azərbaycan Respublikasında dövlət proqramlarının işlənilib hazırlanması və reallaşdırılması mexanizmi öyrənmək;
- İqtisadi inkişafın təmin edilməsinin hüquqi-normativ əsası kimi dövlət proqramlarının rolunu tədqiq etmək və əhəmiyyətini müəyyənləşdirmək;
- Azərbaycan Respublikasında İqtisadi inkişafın təmin edilməsinin hüquqi-normativ əsası kimi sosial-iqtisadi inkişaf dövlət proqramlarının icrası yekunlarını təhlil etmək və nəticələrinin səmərəliliyini müəyyənləşdirmək.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti iqtisadi inkişafıla bağlı qərar, proqram, layihə, təklif və tövsiyələr hazırlanması prosesində, əlaqədar elmi-tədqiqat işlərində istifadə oluna bilinməsində, alınmış nəticələrin regional inkişafın sürətləndirilməsində, təsərrüfatçılıq mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsində istifadə edilə bilməsindədir. Əldə edilmiş nəticələr iqtisad fakültələrinin, xüsusilə iqtisadi hüquq ixtisası üzrə müəllim və tələbələr, həmçinin müəllif tərəfindən araşdırılan məsələlərin İqtisadiyyatın hüquqi tənzimlənməsi istiqamətində köməkçi material kimi istifadə edilə bilməsi ilə bağlıdır. Dissertasiyanın materialı həm Azərbaycanda, həm də ondan kənarda iqtisadi fəaliyyət ilə məşğul olan subyektlər üçün maraq kəsb edəcəkdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi kimi tədqiqatda iqtisadiyyatın hüquqi tənzimlənmənin dövlət tənzimlənməsi sistemində yeri və rolu tədqiq edilmişdir, iqtisadiyyatın hüquqi tənzimlənməsinin reallaşmasının yeni hüquqi formalarını öyrənilmişdir, inkişaf mahiyyətinin və həyata keçirilməsi mexanizmi, iqtisadi siyasətinin formalaşması və həyata keçirilməsi xüsusiyyətləri tədqiq edilmişdir.

Dissertasiyanın strukturu giriş, üç fəsil, yeddi paraqraf, nəticə və təklif hissəsi və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Dissertasiya işinin məzmunu aşağıdakı kimidir:

Giriş hissə tədqiqat işinin predmetini, obyektini, araşdırmanın məqsədlərini, vəzifələrini, elmi yeniliyini, əhəmiyyətini əks elətdirir. “İqtisadiyyatın hüquqi tənzimlənməsinin nəzəri-metodoloji əsasları” adlanan birinci fəsil üç paraqraftan ibarətdir. Bu fəsildə dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinin hüquqi-normativ aktlarla,

qanunlarla, fərman, sərəncam, qərarlarla tənzimlənməsi işıqlandırılmışdır. İkinci fəsil “Müasir şəraitdə dövlət proqramlarının işlənilib hazırlanması və reallaşdırılması mexanizminin təhlili”dir və iki paragrafdan ibarətdir. İkinci fəsil iqtisadi inkişafda mühüm rol oynayan dövlət proqramlarının hazırlanması və kompleks təhlilini əhatə edir. “Dövlət proqramlarının işlənilib hazırlanması və reallaşdırılması mexanizminin hüquqi təminatının təkmillədirilməsi istiqamətləri” adlanan üçüncü fəsildə dövlət proqramları ilə əlaqədar olan hüquqi-normativ aktlarının qəbul olunmuş təkmilləşdirilməsi istiqamətləri tədqiq edilmişdir.

FƏSİL I. İQTİSADIYYATIN HÜQUQİ TƏNZİMLƏNMƏSİNİN NƏZƏRİ- METODOLOJİ ƏSASLARI

1.1. İqtisadiyyatın hüquqi tənzimlənməsinin dövlət tənzimlənməsi sistemində yeri və rolu

Bazar münasibətlərinin formalaşması və inkişafına sistemli proses kimi yanaşılması, radikal iqtisadi islahatlar üçün hüquqi bazanın yaradılmasında obyektiv iqtisadi qanunlardan, qanunauyğunluqlardan istifadə, Konstitusiya aktı və prezident fərman və sərəncamları, müxtəlif səpgili normativ - hüquqi aktlar və habelə geniş təkrar istehsalın əsas prinsipləri iqtisadiyyatın hüquqi tənzimlənməsinin nəzəri və metodoloji əsaslarını təşkil edir.

Bu mühüm prinsiplər əsasında dövlət iqtisadi inkişafın cari və perspektiv problemlərini ardıcıl surətdə həll edərək, iqtisadiyyatın məqsədyönlü tənzimlənməsini həyata keçirir. Bu baxımdan, bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun müvafiq qanunların, normativ-hüquqi aktların qəbul edilməsi yeni iqtisadi münasibətlər sisteminin mahiyyətindən irəli gəlir. Bir sözlə, iqtisadiyyatın hüquqi tənzimlənməsi mülki, əmək, inzibati, gömrük, torpaq, müəssisələr, sahibkarlıq və s. haqqındakı qanunvericilikdən istifadə edərək, iqtisadi münasibətlərin düzgün tənzimlənməsi həyata keçirilir. İqtisadiyyatın hüquqi tənzimlənməsinin mahiyyətinə aşağıdakı nöqtəyi - nəzərdən yanaşmaq olar:

1. İqtisadiyyatın hüquqi tənzimlənməsi, qanunvericilik sistemi kimi, hüquqi normalara əsaslanmaqla, iqtisadi fəaliyyətin həyata keçirilməsinin üsul və qaydalarını müəyyənləşdirir. Qanunvericiliyin öyrənilməsi arbitraj - məhkəmə (iqtisad məhkəməsi) təcrübəsini təhlil edərək, hüquqi normaların qəbulunda, dərk edilməsində və tətbiqində vahidliyə nail olma məqsədini güdür.

2. İqtisadiyyatın hüquqi tənzimlənməsi elmi, hüquqi tənzimlənmənin obyekt və subyektlərini araşdırmaqla, toplanan informasiya əsasında, onun gələcək inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirir.

3. İqtisadiyyatın hüquqi tənzimlənməsi tədris fənni kimi qanunvericiliyin,

təcrübənin və müvafiq elmlərin ümumiləşdirilmiş məlumatlarının sistemi deməkdir.

Ümumi şəkildə demiş olsaq, iqtisadiyyatın hüquqi tənzimlənməsi fənninin predmetini iqtisadi fəaliyyət ilə bağlı yaranan istehsal, bölgü, mübadilə, istehlak, idxal - ixrac və mülki - hüquqi mahiyyətli münasibətlərin tənzimlənməsi təşkil edir. İqtisadiyyatın liberallaşması və bazar münasibətlərinə keçid, tam təsərrüfat müstəqilliyinin əldə edilməsi, müxtəlif təşkilati - hüquqi formalı müəssisələrin yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Bunların hamısının nizamlamaya, tənzimləməyə ehtiyacı olan çoxsaylı istehsal - təsərrüfat və kommersiya fəaliyyəti, qarşılıqlı əlaqələri, o cümlədən dövlət idarəetmə orqanları ilə sıx əlaqələri vardır. Ona görə iqtisadiyyatın hüquqi tənzimlənməsinin predmeti olan münasibətləri üç qrupa ayırmaq olar:

- bazarın bir subyektlərinin öz əsas vəzifələrinin icrası ilə bağlı, digər subyektlərlə əlaqəsindən yaranan iqtisadi və hüquqi münasibətlər (istehsal, vasitəçilik, marketinq, daxili və xarici bazarda məhsul satışı, xidmətlərin göstərilməsi və s.)

- müəssisə və firmaların işçilərinin hüquq, vəzifə və məsuliyyətinin müəyyən edilməsilə bağlı olan, müəssisənin daxili təşkilinin şərtlərini və qaydalarını müəyyən edən, iqtisadi və hüquqi münasibətləri müəssisənin idarə olunma və ona nəzarət sahəsindəki normalar, iştirakçıların tərkibinin dəyişdirilməsi və onların hüquqlarının müdafiəsi və s.;

- bütövlükdə cəmiyyətin mənafeyi üçün iqtisadiyyatı tənzimləyən dövlət idarəetmə orqanları ilə fiziki, hüquqi şəxslər arasında yaranan münasibətlər bir qayda olaraq, bu münasibətlər, müəssisənin bilavasitə istehsal və təsərrüfat sahəli fəaliyyətinə müdaxilə etməyərək, iqtisadi və sosial sahələrlə bağlı fəaliyyətini əhatə edir. (məsələn, vergi - gömrük orqanları ilə münasibətlər).

Bu münasibətlərin qeyd olunan qrupları, qanunvericiliyin müvafiq normaları ilə tənzimlənilir, onlar təsərrüfat mübahisələrinin iqtisad məhkəməsində baxılmasını müəyyən edən normalar sistemi ilə birlikdə iqtisadi fəaliyyətin hüquqi tənzimləmə

mexanizmini təşkil edir.

İqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsini təmin edən hüquqi normaların bütün kompleksinə şamil edilən əsas prinsiplərə aşağıdakılar xasdır:

1. İqtisadi təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətləri nəticəsində iki tərəfli maraqlara nail olmasına məqsədli təsirin göstərilməsi və tənzimlənməsi prinsipi;

2. İqtisadi təsərrüfat subyektlərinin bərabərlik prinsipi;

3. Təsərrüfatçılıq fəaliyyətində iqtisadi azadlıq və onun həvəsləndirilməsi prinsipi;

4. İnhisar və haqsız rəqabətdən müdafiə prinsipi;

5. İqtisadi - inzibati və siyasi mexanizmlər vasitəsilə təsərrüfat münasibətlərinin dövlət tənzimlənməsi prinsipləri;

6. Qanunçuluq prinsipi. Bu qadağa və digər şəxslərin hüquqlarının pozulması, şəxsi, ictimai və dövlət mənafeləri üçün fəaliyyətdə iqtisadi səmərəliliyə nail olunması, bazar iqtisadiyyatı şəraitində qanunların qeyd-şərtsiz yerinə yetirilməsinin əsasını təşkil edir.

Subyektlər arasında yaranmış münasibətləri nizamlayan üsul və vasitələri məcmusu hüquqi tənzimləmə metodu kimi qəbul edilir.

Hüquqi tənzimləmənin metodunu müəyyən edərkən, iqtisadiyyatın hüquqi tənzimlənməsinin predmetinə məxsus olan bir sıra xüsusiyyətlərin nəzərə alınması zəruridir, yəni:

1. real təsərrüfat münasibətlərinin geniş müxtəlifliyi;

2. müəssisənin təşkilati - hüquqi formasının, fəaliyyət istiqamətinin, istehsal olunan məhsulun və xidmətlərin çeşidinin, təchizat və satış bazarının seçilməsində və müəyyən edilməsində iqtisadi fəaliyyət subyektlərinin müstəqilliyi;

3. iqtisadi fəaliyyət subyektləri arasında bazar xarakterli münasibətlərin olması;

4. mahiyyətinə görə müxtəlif olan mexanizmlərin əsasında fəaliyyətin təşkili, idarə olunması və tənzimlənməsi;

İqtisadiyyatın hüquqi tənzimlənməsi kompleks xarakterə malikdir. Yəni

dövlətin iqtisadiyyata hüquqi təsiri icazə, göstəriş və qadağan xarakteri daşıyan hüquqi tənzimləmə metodlarında ifadə olunur.

Dövlət qarşısında daimi olaraq iqtisadi sistemi tənzimləyən qanun və qaydaların qəbul edilməsi məsuliyyəti durur. Bu qaydalara aşağıdakıları misal göstərmək olar:

1. iqtisadi proseslərin dövlət tənzimlənməsinin ümumi qaydalarının hüquqi təyini;
2. xüsusi mülkiyyətin hüquqi müdafiəsi və rəqabət mühitinin formalaşması;
3. dövlət bölməsinin fəaliyyətinin tənzimlənməsi qayda və prosedurlarına dair müvafiq qanunvericilik aktlarının qəbulu.

İqtisadi proseslərin dövlət tənzimlənməsinin ümumi qaydalarının hüquqi təyini ilk növbədə iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin məqsəd, vəzifə və vasitələrin müəyyən edilməsini özündə əks etdirir. Bu zaman iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin məqsədi ölkənin sosial - iqtisadi inkişaf məqsədlərindən irəli gəlir. Dövlət, idarəedici hakimiyyət orqanlarının gələcəkdə funksiyalarını saxlamaq üçün, ölkənin sosial və iqtisadi inkişafı qanunvericilik əsasında müəyyənləşdirilir.

«İqtisadiyyatın hüquqi tənzimlənməsi fənni «İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi fənni ilə əlaqədar olmaqla, qanunvericiliyin öyrənilməsi ilə qarşılıqlı müştərək halda tədris edilməlidir. Bununla belə, o, «Strateji planlaşdırma, «Sosial- iqtisadi proqnozlaşdırma, «İnvestisiya proseslərinin dövlət tənzimlənməsi», «Makro-iqtisadi planlaşdırma, «İqtisadi təhlükəsizliyin tənzimlənməsi», «Milli iqtisadiyyatın tənzimlənməsi» fənləri ilə də sıx əlaqədardır.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu fənn istehsal və xidmət sahələrinin fəaliyyət və təşkilinə aid bütün iqtisadi fənlər ilə əlaqəli şəraitdə tədris edilir.

Bazar şəraitində ölkənin sosial - iqtisadi inkişafının əsas məqsədlərinə aid edilir:

1. Ölkə əhalisinin rifahının getdikcə yüksəldilməsi;
2. İctimai təkrar istehsal proseslərinin kordinasiyası və qarşıya qoyulmuş

prioritetlərə uyğun olaraq iqtisadiyyatın bölmə və sahələrinin inkişafının stimullaşdırılması;

3. İş yerləri çatışmazlığı probleminin həlli və məşğulluğun səmərəli səviyyəsinə nail olmaq;

4. Sosial ədalətə riayət etməklə, əhəlinin sosial qruplar üzrə təminatının tənzimlənməsi;

5. Bazarların açıqlığının təmin edilməsi, müqavilələrin bağlanması azadlığına riayət olunması daxil edilməklə, tam rəqabət mexanizminin yaradılması və saxlanmasının müdafiə olunması;

6. Dünya bazarında milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətliliyini təmin etmək üçün və sahibkarlığın inkişafı üçün əlverişli münbit şəraitin, rəqabətli bazar mühitinin inkişafı. Dövlət bazar mexanizmi ilə həyata keçirilməsi mümkün olmayan sahələrdə də yüksək səviyyəli rəqabət qabiliyyətliliyin təmin edilməsinə çalışmalıdır.

7. İqtisadi inkişafın keyfiyyət cəhətdən yüksəldilməsi, o cümlədən yaşayış mühitinin və həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması üzrə işçilərin hərtərəfli inkişafının stimullaşdırılması və istehlakçıların hüquqlarının müdafiəsinə dair tədbirlər sisteminin həyata keçirilməsi.

Qeyd edilən mühüm problemlərin həlli ilk növbədə iqtisadiyyatda balanslaşdırılmış artım və əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi üçün şəraitin yaradılmasını, ETT-nin sürətlənməsini, qiymətlərin mümkün sabitliyinə və müsbət tədiyyə balansının yaradılmasına nail olunmasını tələb edir.

Ümumiyyətlə, dövlətin iqtisadiyyata qeyri - səmərəli, məqsədyönsüz müdaxiləsi ümumi tarazlığı poza bilər. Odur ki, bu cəhətlər dövlət tərəfindən daim nəzərə alınmalıdır.

Dövlət tənzimlənməsinin obyektini kimi milli iqtisadiyyatın dinamik, proporsional inkişafı əsas götürülərək, ölkənin mikro və makro səviyyələrdə balanslaşdırılmış inkişafının təmin edilməsi nəzərdə tutulur. Milli iqtisadiyyatın inkişafı isə təsərrüfat subyektlərini ölkəmizin və xarici ölkələrin ərazilərində,

həmçinin xarici ölkələrlə birgə fəaliyyət göstərən istehsal və xidmət sahələrini əhatə edir. Bu zaman ölkə iqtisadiyyatının hüquqi tənzimləməsinin obyektlərinə aid edilir:

1. Sahibkarlar arasında qarşılıqlı münasibətlər;
2. Dövlətlə iqtisadi subyektlər, ölkə ərazisində təsərrüfat fəaliyyətini həyata keçirən hüquqi və fiziki şəxslərin qarşılıqlı əlaqəsi;

İqtisadiyyatın hüquqi tənzimlənməsi sistemində obyekt kimi əşyalar, yəni istehsal olunan və dövriyyəyə buraxılan, həmçinin istehsalı və satışı qanunla qadağan olunan və ya ölkənin strateji maraqlarına uyğun gəlməyən əmtəələr və əmtəə qrupları götürülə bilər. Həmçinin, iqtisadiyyatda mövcud olan iqtisadi fəaliyyət və xidmət növləri obyekt kimi hüquqi tənzimləməyə daxil edilir.

Dövlət tənzimlənməsinin subyekti kimi Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası və Qanunlarına əsasən fəaliyyət göstərən öz institutları simasında çıxış edir. Azərbaycan Respublikasında dövlət hakimiyyəti mərkəzi və regional səviyyələrdə həyata keçirilir.

Milli iqtisadiyyatın dövlət idarə edilməsi funksiyasının yerinə yetirilməsi üçün icraedici orqanlar yaradılır. Onlardan başqa koordinasiya və konsultativ (məsləhətçi) orqanlar da yaradılır. Koordinasiya orqanları komissiya adlandırılır və marağı olan icra hakimiyyəti orqanlarının müəyyən sosial — iqtisadi məsələlərinin həllində razılaşdırılmış hərəkətlərinin təminini təşkil edir.

İqtisadiyyatın hüquqi tənzimlənməsinin subyekti kimi həm də hər hansı bir iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olan fiziki və hüquqi şəxslər nəzərdə tutulur ki, onların da fəaliyyətləri Azərbaycan Respublikasının müvafiq qanunları və hüquqi-normativ aktları ilə tənzimlənir.

Fəaliyyətdə olan iqtisadiyyatın hüquqi tənzimlənməsinin mövcud sistemi birdən birə yaranmamışdır. O müəyyən mərhələlərdən keçmişdir.

Səlahiyyətli dövlət orqanının aktında ifadə olunan dövlətin iradəsi hüquqi tənzimləmənin mənbəyi kimi anlaşılır.

Qanunverciliyin sistemini təşkil edən bu aktlar aşağıdakılardır:

- Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası;
- Referendumla qəbul olunmuş aktlar;
- Azərbaycan Respublikasının qanunları (məcəllələri);
- Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları;
- Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarları;
- Mərkəzi İcra Hakimiyyəti orqanlarının normativ aktları (nazirlik, dövlət komitələri, respublika idarələri, Nazirlər Kabineti yanında komitə və idarələr);
- Həmçinin, Naxçıvan Muxtar Respublikasının qanunları, bu respublikanın Nazirlər Kabinetinin qərarları, yerli icra hakimiyyəti orqanlarının normativ xarakterli aktları (qeyd olunan aktlar Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminə daxildir). Habelə bələdiyyələrin aktları hüquqi tənzimləmə mənbələri kimi istifadə edilir.

Bələdiyyələr dövlət hakimiyyəti orqanlarına aid deyildir, lakin Konstitusiyaya uyğun olaraq onların aktlarının icrası ərazisində yaşayan vətəndaş və hüquqi şəxslər üçün məcburidir.

Qeyd edək ki, yuxarıda qeyd olunan aktlar Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına zidd olmamalıdır.

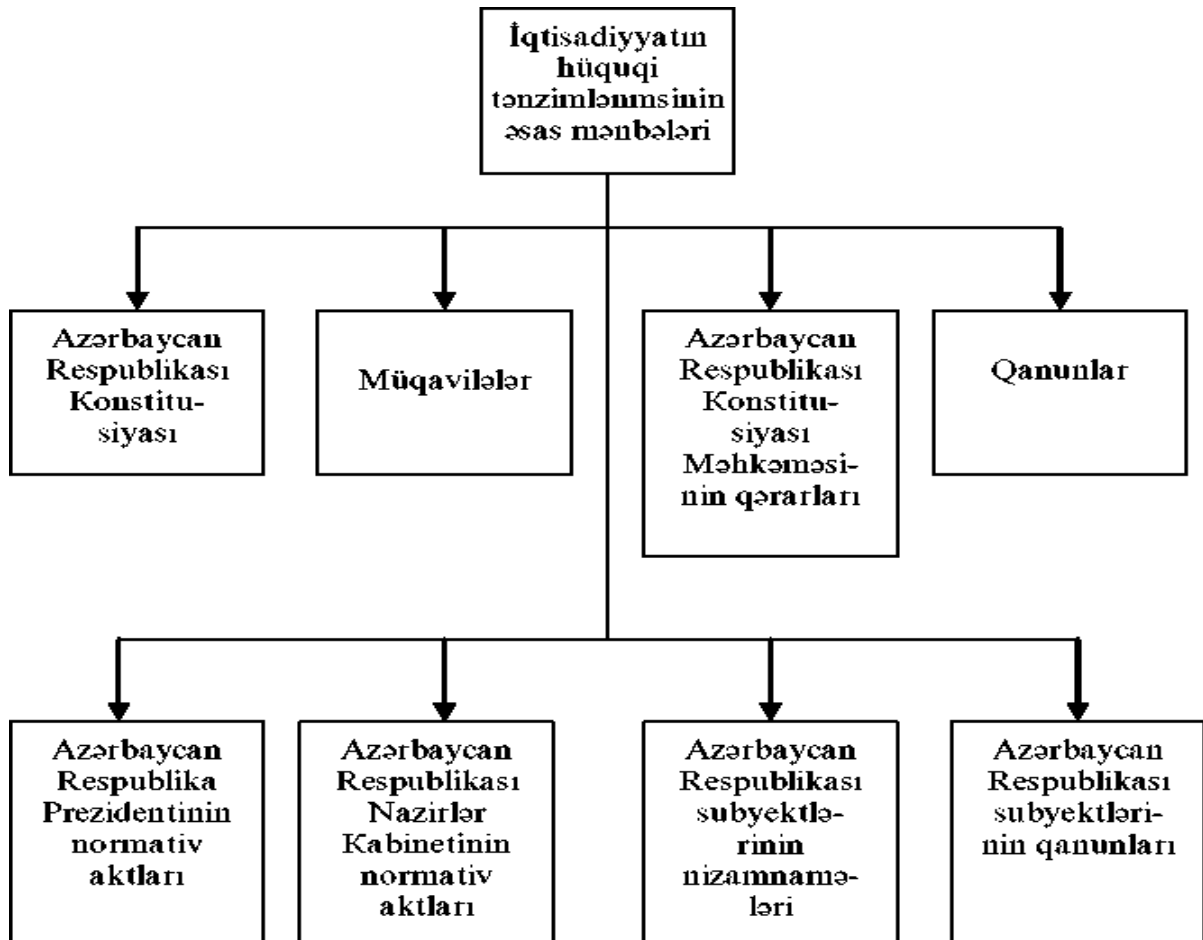
Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası birbaşa təsiri olan normativ hüquqi aktdır. Burada dövlətin iqtisadiyyata təsiri maddə 15-də belə ifadə olunur:

«Azərbaycan dövləti bazar münasibətləri əsasında iqtisadiyyatın inkişafına şərait yaradır, azad sahibkarlığa təminat verir, iqtisadi münasibətlərdə inhisarçılığa və haqsız rəqabətə yol vermir.»

Ümumiyyətlə, Qanunvercilik iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olan şəxslər arasında və ya onların iştirakı ilə yaranan münasibətləri tənzimləyir. O, tənzimlənən münasibətlər iştirakçıların bərabərliyinin tanınmasına, mülkiyyətin toxunulmazlığına, müqavilə azadlıqlarına və s. əsaslanır. Münasibətlərin qanunvericiliklə və ya tərəflərin razılığı ilə tənzimlənməsi mümkün olmadığı halda, eyni mahiyyətli münasibətləri tənzimləyən qanun tətbiq olunur (buna qanunun analogiyası da deyilir) Azərbaycan Respublikasının daxili normativ - hüquqi

aktları (Konstitusiya və referendumla qəbul olunan aktlar istisna olmaqla) və beynəlxalq müqavilələr arasında ziddiyyət yarandıqda, beynəlxalq müqavilələrin normaları tətbiq olunur.

Beləliklə, bazar münasibətləri şəraitində milli iqtisadiyyatın hüquqi tənzimlənməsinin əsas mənbələri aşağıdakı sxemdə verilir:

Sxem 1.1.İqtisadiyyatın hüquqi tənzimlənməsinin əsas mənbələri.

Mərkəzi İcra Hakimiyyəti orqanlarının aktları Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına, qanunlarına, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanlarına və Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarlarına zidd olmamalıdır.

Bələdiyyələrin qəbul etdikləri aktlar hüquqa və haqq-ədalətə (bərabər mənafeələrə, bərabər münasibətə) əsaslanmalı, Azərbaycan Respublikasının

Konstitusiyasına, qanunlarına, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanlarına, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarlarına (Naxçıvan Muxtar Respublikasında isə həm də Naxçıvan Muxtar Respublikasının Konstitusiyasına, qanunlarına, Naxçıvan Muxtar Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarlarına) zidd olmamalıdır. Bələdiyyənin qəbul etdiyi aktın icrası onun ərazisində yaşayan vətəndaşlar və onun ərazisində yerləşən hüquqi şəxslər üçün məcburidir.¹

Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminin tərkib hissəsi olan beynəlxalq aktların hüquqi qüvvəsi Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının maddə 151-də müəyyən olunmuşdur. Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminə daxil olan normativ hüquqi aktlar ilə (Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və referendumla qəbul edilən aktlar istisna olmaqla) Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı dövlətlərarası müqavilələr arasında ziddiyyət yaranarsa, həmin beynəlxalq müqavilələr tətbiq edilir.

Normativ aktların təsnifatı müxtəlif əsaslanmaya görə, yəni aktların hüquqi qüvvəsinə görə, onların təsir miqyasına görə, onların əhəmiyyətinə görə və s. aparıla bilər.

Normativ hüquqi aktların hüquqi qüvvəsinə görə qanun və digər normativ aktlara bölgüsünün praktiki əhəmiyyəti odur ki, bunlar arasında ziddiyyət olarsa, qanun əsas kimi götürülür. O cümlədən, İqtisad Məhkəməsi işə baxılma zamanı dövlət orqanının, yerli özünüidarəetmə orqanının və digər orqanların normativ aktlarının qanuna uyğun olmadığını, o cümlədən öz səlahiyyətlərindən artıq verildiyini aşkar edərsə, onda qanuna uyğun olaraq qərar qəbul edilir.

Qanunlar yalnız müvafiq dövlətin hakimiyyət orqanlar tərəfindən qəbul edilir. Hakimiyyətin digər qolları qanunvericilik fəaliyyəti ilə məşğul ola bilməz, yəni icra hakimiyyət orqanları qanunların yerinə yetirilməsinin təşkili ilə məşğul olmalı, məhkəmə hakimiyyəti orqanları isə hüquqi konfliktləri həll etməlidir.

Qanunlar-konstitusiya və digər qanunlara bölünür. Bu zaman konstitusiya

¹ Bax: Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, maddə 150, 1995

qanunları digər qanunlara nisbətən daha yüksək hüquqi qüvvəyə malikdirlər.

Konstitusiya qanunları içərisində ən ali hüquqi qüvvəyə cəmiyyətin əsas həyat normaları, o cümlədən şəxsin və dövlətin qarşılıqlı münasibətləri, şəxsin əsas hüquqları və azadlıqları, dövlət hakimiyyəti orqanlarının növləri və səlahiyyətləri haqda normaları əhatə edən Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası malikdir. Belə ki, Konstitusiyanın hüquqi qüvvəsi Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının maddə 147-də müəyyən edilir:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası Azərbaycan Respublikasında ən yüksək hüquqi qüvvəyə malikdir.
2. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası birbaşa qüvvəyə malikdir.
3. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminin əsasıdır.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasından sonra ən yüksək hüquqi qüvvəyə referendumla qəbul edilmiş Konstitusiya qanunları malikdir. Bu qanunlardan ölkə iqtisadiyyatının formalaşmasında böyük əhəmiyyəti olan «Azərbaycan Respublikasının iqtisadi müstəqilliyinin əsasları haqqında» Konstitusiya qanununu misal gətirmək olar. Bu Qanunda Azərbaycan Respublikasının iqtisadi müstəqilliyinin məzmunu, məqsədi və əsas prinsipləri, o cümlədən, iqtisadiyyatın dövlət tərəfindən tənzimlənməsinin əsas funksiyaları müəyyən edilmişdir.²

Qanuna aid olmayan normativ aktlara Azərbaycan Respublikası Prezidentinin və nazirlik və idarələrin, yerli hakimiyyət və idarəetmə orqanlarının normativ aktları aid edilir. Onlar arasında əsas rola Azərbaycan Respublikası Prezidenti tərəfindən verilən normativ aktlar malikdir.

Qanun və qanunlara aid olmayan normativ aktların haqda məsələni yekunlaşdırarkən, qeyd etmək lazımdır ki, hazırki dövrdə hüquq mənbələr arasında qanunların sayının və rolunun artması tendensiyası müşahidə olunur. Bu isə iqtisadiyyatın inzibati (birbaşa) idarə edilməsindən iqtisadi (dolayı)

² Bax: Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, maddə 8, 1995

tənzimlənməsinə keçid hesabına mümkün olmuşdur.

Mərkəzləşdirilmiş sərt planlaşma dövründə cəmiyyət qanunlara deyil, Mərkəzi hakimiyyətin göstərişlərinə, yəni vahid idarəetmənin inzibati metodlarına əsaslanırdı.

Bazar şəraitində iqtisadiyyatın subyektləri öz fəaliyyətini “yuxarı instansiyaların” göstərişlərinə deyil, Azərbaycan Respublikasında fəaliyyətdə olan qanunlar və hüquqi-normativ aktlar əsasında həyata keçirilir.

Məhz buna görə də qanunların birbaşa təsir etməsi üçün o, mümkün qədər müfəssəl, müvafiq münasibətləri bilavasitə tənzimləyə biləcək qədər detallaşdırılmış olmalıdır.

Təsir miqyasına görə normativ aktlar bu və ya digər dövlət orqanları tərəfindən qəbul edilmiş mərkəzi tənzimləmə normativ aktlarına və lokal normativ aktlara bölünür.

Lokal aktlar sahibkarın fərdi-hüquqi statusunu möhkəmləndirməklə, təşkilatın idarəetmə orqanları tərəfindən qəbul edilir və həmin təşkilatda yerinə yetirilməsi mütləq sayılır. Burada hüquqi şəxslərin əsasnamələri, hüquqi şəxsin struktur bölmələri haqda əsasnamələri, daxili əmək intizamı qaydaları və təşkilatda fəaliyyət göstərən digər aktlar nəzərdə tutulur. Mahiyyət etibarı ilə bu lokal normativ aktlar lokal (daxili istehsal) münasibətlərin tənzimlənməsini təmin edir.

Ümumi və xüsusi normativ aktlar. Normativ aktların bu cür bölgüsü onların təyinatından asılı olaraq edilir. Yuxarıda qeyd edilən və universal xarakter daşıyan normativ aktların hüquqi təsir gücünə və fəaliyyət miqyasına görə bölgüsü xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Ümumi normativ aktlar iqtisadiyyatın bütün subyektləri üçün nəzərdə tutulur və onların bu və ya digər fəaliyyət xüsusiyyətləri nəzərə alınmamaqla, ümumi qaydaları əks etdirir.

Xüsusi normativ aktlar konkret fəaliyyət sferasının hüquqi tənzimlənməsi xüsusiyyətlərini əks etdirir.

Normativ aktların ümumi və xüsusiyyətlərinin praktiki əhəmiyyəti

ondan ibarətdir ki, xüsusiylər ümumilərə nisbətən müəyyən üstünlüyə malikdir. Münasibətlər, xüsusi aktlarla nizamlanmadıqda və yaxud tam nizamlanmadıqda onda yalnız ümumi aktlar tətbiq oluna bilər.

Ümumi qanunvericilik obyektiv hüquq sistemini əks etdirdiyindən və kifayət qədər ümumi normaları tərkibinə daxil etdiyindən daha sabitdir. Xüsusi qanunvericilik isə obyektiv hüquq sistemi ilə ümumi qanunvericilik, yəni dolayısı ilə əlaqələndirildiyindən daha dəyişkəndir. O, cəmiyyətin hazırki inkişaf mərhələsində iqtisadi siyasəti əks etdirən daha konkret normalardan idarətdir. Bu əsasən son dövrlərdə bir çox xüsusi qanunların dəyişməsində və daha da təkmilləşdirilməsində öz əksini tapır.

Xüsusi qanunların qəbul edilməsi şübhəsiz ki, müasir bazar iqtisadiyyatı dövrünün xüsusiyyətlərindən irəli gəlir. Eyni zamanda qeyd olunmalıdır ki, xüsusi qanunların sayının həddindən artıq çox olması dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinin arzu olunmaz dərəcədə artmasından xəbər verir.

Odur ki, müasir dövrdə ən əsas problemlərdən biri dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinin hədd və hüdudlarının iqtisadi və hüquqi cəhətdən əsaslandırılmasıdır.

1.2. İqtisadiyyatın hüquqi tənzimlənməsinin reallaşmasının hüquqi formaları

İqtisadiyyatın hüquqi tənzimlənməsinin xüsusiyyətləri müxtəlif ölkələrdə iki qrup amillərlə müəyyən edilir:

- Hər hansı bir ölkədə qəbul olunmuş iqtisadi dəyişikliklər paradiqması, yəni ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı;
- Ölkənin iqtisadi, siyasi, ideoloji dəyişikliklərdən əvvəlki vəziyyətini müəyyənedici amillər.

Birinci qrup amillərə baxarkən, qeyd etmək lazımdır ki, XX əsr dəyişikliklər və iqtisadi fəaliyyətin islahatlarının müxtəlif «modelləri»ni təklif edən çoxsaylı

iqtisadi məktəblərlə fərqlənirdi. Bizim tərəfimizdən dünya birliyi ölkələrində həmin konsepsiyaları praktiki istifadəsinin tendensiyaları tədqiq olunmuşdu. Bu tədqiqatların yekunları belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, hansı bir ölkənin milli iqtisadiyyatının islahatları üçün digər ölkələrin müvəffəqiyyətli islahatlar təcrübəsini tam şəkildə istifadə etmək olmaz və məhz buna görə bu tədqiqatların yekunlarına görə hər hansı bir ölkənin milli iqtisadiyyatının islahatları üçün digər ölkələrin müvəffəqiyyətli islahatlar təcrübəsini tam şəkildə istifadə etmək olmaz və məhz buna görə islahatları həyata keçirən təşkilat və qrupların hər hansı bir “modellərə” tam riayət etməkdən uzaqlaşması müşahidə olunur. İslahatlar lideri və onları dəstəkləyən alimlər, sahibkarlar, dövlət müəssisələri və sairə qruplar milli iqtisadiyyatın islahatını hazırlayarkən və ona dair real tədbirlər həyata keçirərkən ya konkret «modellərin» nəzəri maddələrini ölkənin xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırmaq və ya iqtisadi fəaliyyətin islahatlarını «konsolidə etmiş» konsepsiyalarını tərtib edərək müxtəlif modellərə xas olan tədbirləri kombine etməyə çalışırdılar. Lakin, konkret konseptual islahatlar sistemlərinin zəruri fərqlərinə baxmayaraq belə nəticəyə gəlmək olar ki XX əsr iqtisadi məktəblərin “konvergeniya”sı prosesi templərinin tədricən artması ilə konseptual maddələrin uyğunlaşması prosesi ilə, onların müəyyən dərəcədə yeganə paradiqmaya yönəldilməsi ilə xarakterizə olunur. Bununla belə dəyişikliklərin yeni paradiqması qətiyyən müxtəlif ölkələrdə və şərtlərdə islahatçılıq fəaliyyətinə yanaşmanın vəhdətində əsaslandırılmır. Əksinə bu paradiqmanın əsası dəyişikliklərin və islahatların başlanması və həyata keçirilməsi gedişində bu və ya digər ölkədə yaranan şərtlərin dəqiq təhlilinə və bu şərtlərə konkret proqramların bağlanması və onların yerinə yetirilməsi planlarına zərurətlə bağlı müddəadır. Başqa sözlə, yeni paradiqmanın yeganə sabit, dəyişməyən qaydası bu və ya digər ölkənin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq, islahat prinsiplərinin dəyişməsinə zərurətin, hətta, belə bir təcrübənin müsbət olmasına baxmayaraq, digər ölkələrin təcrübələrinin kor- koranə yamsılanmasına yol verilməməsi zərurətinin təsdiq edilməsindən ibarətdir. İqtisadi dəyişikliklərin yeni paradiqması «eksperimentin düzlüyü»

naminə bu və ya digər «modelin» nəzəri müddəalarına doqmatik riayətməni qəbul etmir. Bu, təbii olaraq, o demək deyil ki, progressiv dəyişikliklərin təcrübəsinə tamamilə etinasız yanaşılmalıdır. Əksinə, bu təcrübə dərinlən öyrənilməlidir. Digər ölkələrin əldə etdiyi həm müsbət və həm də mənfi nəticələr bu ölkələrdə və iqtisadi fəaliyyətin üstünlük verilən morfologiyasının seçildiyi ölkədə yaranmış şərtlərin fərqliliyi prizmasından nəzərdən keçirilməlidir. Bütün iqtisadiyyatlar üçün xas olan ümumi hallar dəyişikliklərin nəticələrinin müsbət olduğu və bu dəyişikliklərin müsbət nəticələrinin tətbiq edilməsinin nəzərdə tutulduğu ölkələrin milli iqtisadiyyatın spesifikasiyasını xarakterizə edən xüsusi hallardan fərqləndirilməlidir.

Amillərin ikinci qrupunun fikrinə görə dəyişikliklərin başlanmasından əvvəlki müddətdə milli iqtisadiyyatın vəziyyətini və xüsusiyyətlərini qiymətləndirməyə imkan verən aşağıdakı göstəricilərlə konkretləşdirilə bilər.

1. Milli iqtisadiyyatın inkişafının tarixi tendensiyaları:

- təhkimçilik dövrünün davam etməsi, iqtisadiyyatın inkişafının müxtəlif mərhələlərində təhkimçilik hüququ ilə bağlı dövlətin siyasəti;
- şəhər kустar istehsalatın inkişaf dinamikası;
- iqtisadiyyatın inkişafının müxtəlif mərhələlərində milli iqtisadiyyatın sex birliklərinin rolunun dəyişməsi;
- əməyin ictimai bölgüsünün səviyyəsi, tarixi retrospektivdə ictimai istehsalat prosesində kooperasiya formalarının dəyişməsi;
- retrospektivdə iqtisadi fəaliyyətin idarəedilməsi (tənzimlənməsi) ilə bağlı dövlətin rolunun dəyişməsi;
- istehsalatın mərkəzləşdirilməsi və monopolizasiya səviyyəsinin dinamikası;
- aşağıdakı sahələrdə istehsalat vasitələrinə mülkiyyət hüququnun üstünlüyə malik formalarının dinamikası:
 - sənayedə;
 - kənd təsərrüfatında.
 - təbii rəqabət üstünlüklərinin dinamikası;

- əldə edilən rəqabət üstünlüklərinin dinamikası;
- iqtisadi böhranların dövriliyi;
- iqtisadi fəaliyyətin üstünlüyə malik sferalarının dinamikası;
- milli iqtisadiyyatın sahə strukturunun dinamikası;
- tarixi retrospektivdə əsas makroiqtisadi göstəricilərin dinamikası;
- dünya birliyində ölkənin geosiyasi mövqeyinin və iqtisadi qüdrətinin dinamikası.

2. Əhalinin əsas kütləsinin mentaliteti:

- üstünlüyə malik dini məzhəblər;
- dinlə bağlı cəmiyyətin strukturu;
- paternalizm və ya özünü müəyyən etməyə bağlılıq dərəcəsinə görə cəmiyyətin strukturu;
- şəxsi mülkiyyət və sahibkarlıqla bağlı cəmiyyətin strukturu;
- kollektivçiliyə və ya fərdiliyə bağlılıq üzrə cəmiyyətin strukturu;
- əməyin maddi və ya əxlaqi stimullarına bağlılıq üzrə cəmiyyətin strukturu;
- millətin mədəni irsi ilə bağlı cəmiyyətin strukturu;
- təhsil səviyyəsi ilə bağlı cəmiyyətin strukturu;
- öz uşaqlarının təhsil səviyyəsi ilə bağlı cəmiyyətin strukturu;
- məcburi işsizliklə bağlı cəmiyyətin strukturu;
- milli iqtisadiyyatda böhran əlamətlərinin təsiri altında peşənin dəyişdirilməsinə zərurətlə bağlı cəmiyyətin strukturu;
- ölkədə hüquqi dövlətin yaradılmasına zərurətlə bağlı cəmiyyətin strukturu;
- öz mülki hüquqlarını müdafiə etməyə hazırlıq dərəcəsi üzrə cəmiyyətin strukturu;
- öz maraqlarının mühafizəsi üçün qruplara, assosasiya və partiyalara birləşmə ilə bağlı cəmiyyətin strukturu;
- millətçiliyə, şovinizm və irqçiliyə bağlılıq üzrə cəmiyyətin strukturu;
- xeyriyyəçilik və sosial cəhətdən zəif qruplara və ya ayrıca fərdlərlə bağlı cəmiyyətin strukturu.

3. Ölkənin iqtisadi-coğrafi və geosiyasi mövqeyi:

- yerləşməsinin xüsusiyyətləri;
 - milli iqtisadiyyatın sahələri üzrə ölkə daxilində əməyin bölgüsü
 - ərazi bölgüsünün xüsusiyyətləri; ölkədə strateji resursların olması və onların ərazi üzrə ölkədə daxili geosiyasi vəziyyətin xüsusiyyətlərinə görə regionların təsnifatı;
 - faydalılıq (rentalıq) dərəcəsi üzrə regionların təsnifatlaşdırılması;
 - mövqeyin potensialına (sahibkarlıq üçün perspektiv imkanlarına) görə regionların təsnifatlandırılması;
 - regional iqtisadiyyat müəssisələrinin rəqabət üstünlüklərinin saxlanması üçün şərtlərin xüsusiyyəti üzrə regionların təsnifatlandırılması;
 - ölkənin regionları üzrə təbii şəraitlərin müxtəliflik dərəcəsi əhalinin həyat fəaliyyətinə təsir dərəcəsinə görə regional struktur: ekstremal diskomfort, prekomfort və komfortlu ərazilərin nisbəti;
 - ölkənin regionları üzrə əhalinin məskunlaşma strukturu,
 - əhalinin sıxlığı, şəhərlərdə əhalinin cəmlənməsi;
 - ölkənin regionları üzrə əhalinin demoqrafik strukturu;
 - ölkənin regionları üzrə əhalinin etnik strukturu;
 - ölkənin regionları üzrə əhalinin sosial strukturu;
 - ölkənin regionları üzrə əhalinin təhsil-ixtisaslaşma strukturu;
 - ölkənin regionları üzrə milli iqtisadiyyatın islahatları ilə bağlı «əhalinin keyfiyyəti»;
 - dünya birliyində ölkənin xarici geosiyasi mövqeyinin xarakteri, «tellurokratiyaya» (quru qüdrəti), «tallasokratiyaya» (dəniz qüdrətinə) və ya «sahil zonasına» (Heratland, World Island, Rimland) bağlılıq;
 - dünya iqtisadi sistemində milli iqtisadiyyatın üstünlük təşkil etmə dərəcəsi;
 - ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin səviyyəsinin integral qiymətləndirilməsi.
- ### 4. İslahatdan qabaqkı iqtisadi vəziyyətin xüsusiyyəti:
- milli iqtisadiyyatın idarəedilməsi formaları üzrə ÜDM-in

- strukturu (direktiv dövlət planlaması əsasında əldə olunan ÜDM-in payı; iqtisadi fəaliyyət üzərində qarışıq nəzarət əsasında əldə olunan ÜDM payı);
- milli iqtisadiyyatın idarəedilməsi formaları üzrə ÜDM-in müəyyən sahəyə aid strukturu;
- əməyin ödənilməsi formaları üzrə (milli iqtisadiyyatın formaları üzrə) heyətin strukturu (oturaq, vaxt hesab ilə verilən, vəzifə maaşları, əlavə maddi stimullar);
- birbaşa və ya dolayısı vergilərin nisbəti üzrə hüquqi və fiziki şəxslərə vergi tətbiq edilməsi strukturu;
- ümumi gəlirlərində hüquqi və fiziki şəxslərin vergi və ya digər məcburi ödənişlərinin payı;
- nağd və nağdsız ödənişlər üzrə pul dövriyyəsinin strukturu.

5. İslahatdan əvvəl ictimai və hökumət qaydalarının xüsusiyyəti:

- seçki ilə və ya ali rəhbər orqanlar tərəfindən «təyinedilmə» üzrə ölkənin inzibati hissələrində icra hakimiyyəti strukturu;
- milli və «məhəlli» prinsiplər üzrə ölkənin inzibati bölgüsü strukturu;
- ölkənin siyasi elitesini real olaraq formalaşdıran partiya və ictimai təşkilatların strukturu (milli iqtisadiyyatın islahatlarından əvvəl gələn qanunvericilik hökuməti orqanlarının seçilməsində bu və ya digər partiya və ya ictimai təşkilatlara öz səsini vermiş seçicilərin payı üzrə);
- seçki qanunvericiliyinin əsasında duran prinsiplər üzrə
- qanunvericilik hakimiyyəti orqanlarının strukturu (majoritar sistem və ya partiya siyahısı sistemi üzrə islahatların başlanması anına seçilmiş deputatların nisbəti);
- mərkəzdə və ya milli iqtisadiyyatda islahatların başlanması anından əvvəl seçkilərdə bir seçki dairəsindən namizədlik irəli sürülən «yerlərdə» hakimiyyətin qanunvericilik orqanlarına deputatlığa namizədlərin orta sayı;
- milli iqtisadiyyatda islahatların başlanması anına «mərkəz» və ölkənin inzibati hissələrinin (federasiya olduqda, federal və ya regional büdcələrin payı

üzrə) büdcələrinin payı üzrə ölkənin birləşdirilmiş dövlət büdcəsinin strukturu;

- dövlət idarəetmə forması (monarxiya, prezident respublikası, parlament respublikası).

6. İslahatdan əvvəlki müddətə ölkə əhalisinin əksəriyyətinin

- həyat səviyyəsi və keyfiyyəti:

- milli iqtisadiyyatda islahatların başlanması anına «istehlak səbətinə» daxil edilmiş məhsulların dəsti üzrə əhalinin gəlirlərinin alıcılıq imkanı;

- əhalinin gəlirlərinin differensasiya dərəcəsi (milli iqtisadiyyatda islahatların başlanmasından 5 il əvvəl Çin əmsalının qiymətinin dinamikası);

- milli iqtisadiyyatda islahatların başlanmasından 5 il əvvəl qabaqcıl sənaye inkişafına malik ölkələrlə müqayisə edildikdə gündəlik tələbat və uzunmüddətli istifadə malları ilə ölkə əhalisinin təmin olunması dərəcəsini xarakterizə edən göstəricilərin dinamikası;

- ölkənin iqtisadi rayonlarında sosial infrastrukturun xüsusiyyətləri (mövcud inzibati bölgü üzrə);

- məhsulların bu qurupu üzrə milli iqtisadiyyat tərəfindən istehsal olunan (natura və qiymət ifadəsində) dünya səviyyəsinə (Avropa) uyğun olan gündəlik tələbat və uzunmüddətli istifadə olunan malların daha geniş yayılmış qrupları üzrə payı;

- milli iqtisadiyyatda islahatların başlanmasından 5 il əvvəl milli iqtisadiyyatın real sektorunun işçilərinin orta əmək haqqının dinamikası;

- milli iqtisadiyyatda islahatların başlanmasından 5 il əvvəlki müddətə mal və xidmətlərə qiymətlərin səviyyəsinin dinamikası;

- milli iqtisadiyyatda islahatların başlanması anına müvafiq qruplarda mal və xidmətlərin ümumi həcmi üzrə tələbatın təklifi üstələdiyi «defisit» mal və xidmətlərin payı;

- milli iqtisadiyyatda islahatların başlanması anına mal və xidmətlərin ümumi realizasiya həcmində rasion tətbiq etmə mexanizminin fəaliyyətinin əhatə etdiyi mal və xidmətlərin payı;

- milli iqtisadiyyatda islahatların başlanmasından 5 il əvvəlki müddətə orta aylıq əmək haqqının səviyyəsinin dəyişməsi templərinin və mal və xidmətlərə qiymətlərin səviyyəsinin dəyişməsi tempi arasında nisbət;

- milli iqtisadiyyatda islahatların başlanmasından 5 il əvvəlki müddətə ali və orta təhsil müəssisələrində dövlət təqaüdlərinin, tələbələrə stipendiyaların səviyyəsinin dəyişməsi dinamikası;

- milli iqtisadiyyatda islahatların başlanmasından 5 il əvvəlki müddətə ölkə əhalisinin fəal hissəsinin məşğulluq səviyyəsinin dinamikası;

- milli iqtisadiyyatda islahatların başlanmasından 5 il əvvəlki müddətə ölkədə və qabaqcıl sənaye inkişafına malik ölkələrdə adambaşına düşən milli gəlirin müqayisəli səviyyəsinin dinamikası;

- milli iqtisadiyyatda islahatların başlanmasından ölkənin və sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin hərbi-sənaye kompleksinin maliyyələşdirilməsinə və güc strukturlarının təmin edilməsinə sərf olunan ÜDM payı;

- milli iqtisadiyyatda islahatların başlanmasından ölkənin və sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin aqrar-sənaye kompleksinin maliyyələşdirilməsinə sərf olunan ÜDM payı;

- milli iqtisadiyyatda islahatların başlanmasından ölkənin və sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin adambaşına düşən səhiyyə sistemində sərf olunan dövlət və şəxsi xərclərin (ÜDM payı) müqayisəli səviyyəsinin dinamikası;

- milli iqtisadiyyatda islahatların başlanmasından ölkənin və sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin adambaşına düşən təhsilin bütün növləri üzrə sərf olunan dövlət və şəxsi xərclərin (ÜDM payı) müqayisəli səviyyəsinin dinamikası;

- ölkənin və sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin orta həyat səviyyəsinin dinamikası;

7. Milli iqtisadiyyatda islahatların başlanması anına əldə olunan istehsalat aparatının inkişaf səviyyəsi:

- milli iqtisadiyyatda islahatların başlanmasından 5 il əvvəlki müddətə milli iqtisadiyyatın müəyyən sahəyə aid olan sahə strukturunun dinamikası;

- dövlət təsnifatlandırmasında qeydə alınmış geniş sahə (milli iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələr) qruplarının sayı;
- milli iqtisadiyyatda islahatların başlanmasından 5 il əvvəlki müddətə milli iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələri üzrə differensasiya ilə ÜDM həcmnin artım tempi;
- ölkənin iqtisadi rayonlarının sahə strukturu (qüvvədə olan inzibati bölgü üzrə);
- ölkənin iqtisadi rayonlarının istehsal infrastrukturunun xarakteristikası (mövcud inzibati bölgü üzrə);
- ixtisaslaşma dərəcələri üzrə sənaye müəssisələrin strukturu;
- istehsalatın həcminə görə sənaye müəssisələrinin strukturu;
- monopoliyaçı-müəssisələrdə yaranan ÜDM payı;
- milli iqtisadiyyatda islahatların başlanmasından 5 il əvvəlki müddətə texnoloji avadanlıqlar parkının yaş strukturunun dinamikası (milli iqtisadiyyatın sahələri üzrə);
- milli iqtisadiyyatda islahatların başlanması anına avadanlıqların ümumi parkında idxal olunan ümumi avadanlıqların payı (milli iqtisadiyyatın sahələri üzrə);
- milli iqtisadiyyatda islahatların başlanması anına avadanlıqların ümumi parkında idxal olunan bərk avtomatlaşdırılmış avadanlıqların (RPI dəzgahlarının) payı (milli iqtisadiyyatın sahələri üzrə);
- milli iqtisadiyyatda islahatların başlanması anına təhsil səviyyəsi üzrə kadr potensialının strukturu (milli iqtisadiyyatın sahələri üzrə);
- milli iqtisadiyyatda islahatların başlanmasından 5 il əvvəlki müddətə ixtisaslaşma və hazırlığın yüksəldilməsinə sərf olunan kadr ehtiyatlarının payı;
- milli iqtisadiyyatda islahatların başlanmasından 5 il əvvəlki müddətə kadr potensialının yaş strukturunun dinamikası;
- milli iqtisadiyyatda islahatların başlanması anına sənaye müəssisələrinin işdən azad olunan və yenidən işə cəlb olunan rəhbər işçilərinin sayının nisbəti;
- milli iqtisadiyyatda islahatların başlanması anına ölkədə və sənaye

cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə ehtiyatların istifadə səmərəliliyinin müqayisəli göstəriciləri;

- milli iqtisadiyyatda islahatların başlanması anına milli müəssisələrin istehsal etdiyi (mal və xidmət qrupları üzrə) rəqabətqabiliyyətli məhsulların payı.

8. Milli iqtisadiyyatın rəqabət aparan üstünlüklərinin əldə edilməsi üçün ilkin şərtlərin mövcudluğu:

- milli iqtisadiyyatda islahatların başlanması anına istehsalat infrastrukturunun inkişafına istiqamətləndirilən ÜDM payı;

- milli iqtisadiyyatda islahatların başlanması anına əsaslı elmi araşdırmaların inkişafına istiqamətləndirilən ÜDM payı;

- milli iqtisadiyyatda islahatların başlanması anına sahibkarlığa qanunverici dövlət dəstəyinin mövcud olması (Vergi Məcəlləsi, Torpaq Məcəlləsi);

- milli iqtisadiyyatda islahatların başlanması anına antiinhisar qanunvericiliyinin mövcud olması;

- milli iqtisadiyyatda islahatların başlanması anına istehlakçıların hüquqlarını müdafiə edən qanunvericiliyin olması; milli iqtisadiyyatda islahatların başlanması anına müəyyən sahəyə aid kəsində mal və xidmət qrupları üzrə ixrac-idxal əməliyyatlarının strukturu;

- milli iqtisadiyyatda islahatların başlanması anına müəyyən sahəyə aid kəsində mal və xidmət qrupları üzrə ixrac-idxal əməliyyatlarının (azad ticarət və proteksionizm) gömrük tənzimlənməsinin (gömrük tariflərinin səviyyəsi) xüsusiyyəti;

- milli iqtisadiyyatda islahatların başlanması anına (müəyyən sahəyə aid kəsində) ixrac yönümlü və idxal fəaliyyəti ilə məşğul olan müəssisələrdə formalaşdırılan ÜDM payı

- sahibkarlıq mühitinə əlverişli şəraitin yaradılması dərəcəsi üzrə ölkənin iqtisadi rayonlarının strukturu (rayonların ümumi sayında potensial əlverişli sahibkarlıq mühitinin payı);

- milli iqtisadiyyatda islahatların başlanması anına ümumi idxal həcmində

idxal olunan strateji resursların (resursların növü üzrə) payı;

- milli iqtisadiyyatda islahatların başlanması anına ümumi idxal həcmində ixrac olunan strateji resursların (resursların növü üzrə) payı;

9. Ölkənin investisiya imkanları

- milli iqtisadiyyatda islahatların başlanması anına əmanətlərə ölkə əhalisinin meyli;

- milli iqtisadiyyatda islahatların başlanması anına əmanətlərin ümumi həcmində ölkə əhalisinin müddətli əmanətlərinin payı;

- milli iqtisadiyyatda islahatların başlanmasından 5 il əvvəlki müddətə ölkənin qızıl valyuta ehtiyatlarının dinamikası;

- milli iqtisadiyyatda islahatların başlanması anına milli iqtisadiyyata istiqamətləndirilən sərmayələrin ümumi həcmində xarici investisiyaların həcmi;

- milli iqtisadiyyatda islahatların başlanması anına milli iqtisadiyyata qoyulan dövlət və xarici sərmayələrin sahə strukturu;

- milli iqtisadiyyatda islahatların başlanmasından 5 il əvvəlki müddətə sərmayə kompleksinin ayrı-ayrı sahələrinin inkişafına istiqamətləndirilən ÜDM payının dinamikası;

- milli iqtisadiyyatda islahatların başlanmasından 5 il əvvəlki müddətə «prestij» xüsusiyyətli investisiya layihələrinə (kapital qoyuluşlarının real iqtisadi faydalı iş əmsalı olmadan) ÜDM payının dinamikası;

- milli iqtisadiyyatda islahatların başlanması anına ölkənin dövlət büdcəsinin sərfiyyat hissəsinə olan daxili borcun böyüklüyünün nisbəti;

- milli iqtisadiyyatda islahatların başlanması anına ölkənin dövlət büdcəsinin sərfiyyat hissəsinə olan xarici borcun böyüklüyünün nisbəti;

- milli iqtisadiyyatda islahatların başlanması anına xarici və daxili borcun ödənilməsinə istiqamətləndirilən ÜDM payı;

- milli iqtisadiyyatda islahatların başlanmasından 5 il əvvəlki müddətə ssuda faizinin həcmnin dinamikası;

- milli iqtisadiyyatda islahatların başlanması anına milli iqtisadiyyata qoyula

bilər xarici dövlətlərə əvəllər verilmiş kreditlər üzrə xarici debitor borcunun həcmnin nisbəti.

Təqdim olunan göstəricilərin ümumi cəmi milli iqtisadiyyatda islahatların keçirilməsi nəzərdə tutulan ölkənin «portretini» əks etdirir. Belə bir «portretin» ətraflı tədqiqi belə bir ölkə üçün daha əlverişli iqtisadi mühitin seçilməsinə imkan verir. Belə bir tədqiqatın əsas tərkibini bu və ya digər iqtisadi quruluşa aid şərtlərlə bağlı islahatların başlanması anına ölkədə yaranmış şəraitin uyğunluğunun müəyyən edilməsi təşkil edir.

Bütün iqtisadi islahatlar hər hansı bir dərəcədə iqtisadi agentlərin fəaliyyətinin tənzimlənməsində dövlətin rolunun gücləndirilməsinə və ya azaldılmasına yönəldilmişdir. Adam Smitin dövlətin iqtisadiyyata aktiv sürətdə müdaxilə etməsini inkar edən «bazarın görünməz əli»ndən başlayaraq, S. M. Keynsin dövlətin tənzimlənməsinin zərurəti iddiaları, ABŞ prezidenti Guverin «neytral» ABŞ prezidenti dövləti və F. D. Ruzveltin «yeni kursu», «reyqanomika» və onun dövlətin «əkstənzimlənməsi», fransız «dirijizmi» və ingilis «tetçerizmi» və nəhayət, SSRİ-nin və faşist Almaniyasının iqtisadiyyatın mərkəzi idarəetməsi və L. Erxandın, Y. T. Qaydarın liberalist islahatları nadək.

Bütün bu dəyişikliklər problemin artıq dərəcədə mürəkkəbliyini sübut edir. İqtisadi islahatların tarixindən yeganə nəticə etmək olar ki, müxtəlif ölkələrdə onların tarixi inkişafının müxtəlif mərhələlərində, dövlətin iqtisadi fəaliyyətdə müxtəlif dərəcədə iştirakı milli iqtisadiyyatın vəziyyətindən asılı olan hər hansı bir strateji məqsədlərə nail olmağına da köməklik edir və ya çətinlik törədirdi.

İqtisadi siyasi və ideoloji sahədə kardinal dəyişikliklər zamanı, yeni iqtisadi, dövlət və ictimai dözümlə keçid dövründə dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinin məqsədəuyğun dərəcəsini təyin etmək ən mürəkkəb məsələdir. Bu dövr keçid dövrü adını alır, iqtisadi fəaliyyətin vəziyyəti isə - keçid iqtisadiyyatı.

Bir çox ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, iqtisadi inkişafa ancaq onun maddi bazasının möhkəmləndirilməsi yolu ilə deyil, eyni zamanda insanların düşüncəsində, davranışında, onların bir-biri ilə ünsiyyət üsullarında baş verən

əsaslı dəyişikliklər hesabına da nail olmaq olar. Belə ki, bəzən mövcud adətdən, ənənədən imtina iqtisadi inkişafın mühüm ilkin amilinə çevrilə bilər. Məlumdur ki, iqtisadi inkişafın kəmiyyətə qiymətləndirilməsinin ən çətin problemlərindən biri iqtisadi inkişafda yuxarıda qeyd olunan amillərin rolunun müəyyənləşdirilməsi məsələsidir. Bununla bağlı «Ekonomiks»də qeyd olunur ki, «ayrı-ayrı fərdlər və sosial qruplar nə istəyirlər, həqiqətən onlar köhnədən imtina edib, yeninin tətbiqi üzərində gərgin çalışırlar. Bu baxımdan onlar iqtisadi artıma mane olan sosial, mədəni, siyasi amilləri aşağıdakı qruplara bölürlər: Ölkə daxilində hakimiyyət uğrunda mübarizə; Cəmiyyətin mövcud sisteminin xarakteri; Neqativ dini adət və ənənələr;

Bütün bunlar belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, keçid şəraitində həyata keçirilən iqtisadi islahatlar zamanı yeni yaradılan iqtisadi sistemin siyasi, ideoloji əsasları ilə iqtisadi təfəkkür tərzinin paralel təşəkkülünə çalışmaq lazımdır. Bu problem keçid dövrünü yaşayan Azərbaycan üçün ona görə xüsusi əhəmiyyətlidir ki, bu gün bizim ölkəmiz zəif inkişaf etmiş, keçid iqtisadiyyatına malik, qloballaşan dünya proseslərinə qovuşan, nəhayət ərazisi işğala məruz qalan və müvafiq sürətdə hərbi vəziyyətdə olan bir dövlət kimi xarakterizə oluna bilər. Başqa sözlə, Respublikamızın mövcud siyasi-iqtisadi reallıqları klassik prinsiplərdən fərqli özünə məxsus spesifik ideologiyanın və iqtisadi düşüncə tərzinin formalaşdırılmasını tələb edir.

Belə bir şəraitdə son illərdə əhalinin iqtisadi şüurunda maraqlı bir meyl müşahidə olunur. İnsanların xeyli bir hissəsi bir tərəfdən respublikamızın bazar münasibətlərinə keçidin əleyhinə olmadıqları halda, onlar bazar münasibətlərinin bərqərar olmasını adətən istəmirdilər. Başqa sözlə, əhali sərbəst istehlak bazarı olmasını, daşınmaz əmlakı sərbəst alıb-satmaq istəyir, digər tərəfdən bu mərhələdə dövlətin sosializmdəki funksiyalarının qalmasını istəyir, bir sözlə bazara sanki «kapitalizmsiz» keçmək istəyirdilər.

Ölkədə həyata keçirilən iqtisadi, siyasi və ideoloji islahatların uğurluluğunun təmin edilməsinin mühüm şərtlərindən biri də həmin proseslərin beynəlxalq

miqyasda müdafiə olunmasıdır. Bütün bunlar onu göstərir ki, milli ideologiya əsasında milli iqtisadiyyatın formalaşdırılması problemləri milli mənafeələr əsas götürməklə yanaşı xarici, siyasi amilləri, ümumbəşəri dəyərləri nəzərə alaraq onlara sistem halında həll edilməlidir. Müasir sosial-iqtisadi proseslərin qiymətləndirilməsinə keçmiş, hətta dünənki, meyarlarla, standartlarla və düşüncə tərzilə yanaşılması cəmiyyəti böyük mənfəət sosial-iqtisadi nəticələr verə biləcək yanlış inkişaf istiqamətlərinə apara bilər.

Cəmiyyətin gələcək inkişafı və müntəzəm iqtisadi təfəkkür tərzinin formalaşması baxımından ən təhlükəli hal iqtisadi siyasətin primitiv kütləvi şüur, populist çıxışlara əsaslanan «siyasətçilərin», «ideoloqların» təsiri altında formalaşması və yaxud da iqtisadi islahatların real iqtisadi mühiti, imkanı, milli xüsusiyyətləri, habelə böhranlı iqtisadiyyatın fəaliyyət qanunauyğunluqlarını nəzərə almadan onun mücərrəd nəzəri müddəalar, prinsiplər əsasında həyata keçirilməsi cəhdi idi.

1.3. Sosial-iqtisadi inkişafın təmin edilməsində dövlət proqramları

İnzibati - amirlik sistemi şəraitində Azərbaycanda və digər post sovet respublikalarda sağlam milli iqtisadiyyatdan söhbət gedə bilmədiyi kimi, milli ideologiyanın da, onun tam mövcudluğundan söhbət gedə bilməzdi. Qeyd etmək lazımdır ki, ideologiyanın mahiyyəti hər şeydən əvvəl mülkiyyətin hakim formaları, milli mənafe, ictimai-iqtisadi sistemin tətbiqi ilə açılır. Bu baxımdan milli iqtisadiyyatla milli ideologiyanın real qarşılıqlı əlaqə və təsirqə formalaşdığı təqdirdə normal sosial -iqtisadi quruluş təşəkkül tapar.

Öz növbəsində milli iqtisadiyyatın inkişafında milli ideologiyanın, iqtisadi təfəkkür tərzinin təsirinin səmərəliliyinin artırılması həlledici dərəcədə ölkədə iqtisadi, siyasi, mədəni və s. amillərin formalaşması xarakterinə güclü təsir göstərən şəxslərin, sosial qrupların və bütünlükdə millətin özünün, eləcədə hər bir

vətəndaşın gələcək nəsillər qarşısındakı məsuliyyətini necə dərk etməsindən və nəhayət həmin maraqlara, mənafeələrə necə xidmət etməsindən bilavasitə asılı olur.

Başqa sözlə, iqtisadi proqramların seçilən modeli çox dərin iqtisadi zidiyyətləri özündə təcəssüm etdirən keçid iqtisadiyyatı, milli həmrəyliyi təmin etmək və yaxud parçalamaq gücünə malik olur. Məlumdur ki, zidiyyətlərin mövcudluğu heç də hələ cəmiyyətdə qarşı durmanın güclənməsi və yaxud onun həll edilməz olması demək deyildir. Əsas problem, sistemin transformasiyası gedişində aparılan iqtisadi proqramların nə dərəcədə cəmiyyətin ümum milli maraqlarına və əhalinin böyük hissəsinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə xidmət etməsindən asılıdır. Bu baxımdan, hər hansı bir ölkədə həyata keçirilən iqtisadi proqramların milli reallıqları və xüsusiyyətlərin nəzərə alınması prinsipial əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan, Y. Olseviç çox haqlı olaraq qeyd edir. «...ayrı-ayrı təbəqələrin maraqlarını ifadə edən istiqamətli məktəblərdən fərqli olaraq iqtisadi fikrin milli məktəbi, ümumən milli maraqlardan çıxış edir».

Hər bir ölkənin iqtisadi fəaliyyəti hər şeydən əvvəl, müəyyən obyektiv, tarixi və iqtisadi qanunauyğunluqlarla müəyyən olunur. Bununla belə, ayrı-ayrı ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, iqtisadiyyatın real inkişafı özünün tarixi keçmişi və gözlənilən gələcəyindən müəyyən dərəcədə asılı olsa da, digər tərəfdən həmin proseslər daha çox fəaliyyətdə olan başlıca subyektlərin, dövlət, müəssisə, firma və vətəndaşların ümumi səyinin nə dərəcədə iqtisadi inkişafa istiqamətləndirilməsindən, onların mənafeələrinin uzlaşdırılmasından ,başqa sözlə, iqtisadi siyasətdən çox asılı olur.

Bütün bunlarla, iqtisadi ədəbiyyatda xalq demokratiyası adlandırılan Şərqi Avropa ölkələri əyani misal ola bilər.

Yeni iqtisadi sistemə keçid şəraitində həyata keçirilən iqtisadi proqramların uğurluluğunun təmin olunmasının mühüm şərtlərdən biri də həmin tədbirlərin sosial bazasının, başqa sözlə sahibkarlıq təbəqəsinin formalaşdırılması ilə bağlıdır. Çünki, normal sahibkarlıq fəaliyyəti kimi heç nə cəmiyyətin üzvlərinin həmrəyliyi təmin edə bilməz. Belə ki, bu amil ölkədə müxtəlif təbəqələrin

iqtisadi maraqlarının uzlaşdırılmasının çox mühüm vasitəsidir.

İqtisadi müstəqillik əldə etdikdən sonra, dərin sosial-iqtisadi böhran keçirən hər bir ölkə üçün bütün səviyyələrdə məlum belə bir fəlsəfi ideya, iqtisadi təfəkkür hökmran mövqeyə malik olmalıdır ki, inkişaf və ya ümumiyyətlə irəliyə doğru hərəkət, milli sərvətlərin istismarı və yaxud da resurs sahəsindəki üstünlüklərimizin reallaşdırılması deyil, millətin gələcək inkişafı naminə maddi nemətlər bolluğu yaradılması uğrunda qeyri-münasib sosial, iqtisadi, siyasi, geosiyasi şəraitlə mübarizə tarixi olmalıdır.

Milli iqtisadiyyatın formalaşması və inkişafında ayrı-ayrı amillərin rolunu müəyyən etmək üçün iqtisadi ədəbiyyatda onlar əsas və tərəqqi amillərinə bölünür.

Son illərin təcrübəsi göstərir ki, hər hansı bir ölkədə əsas amillərinin kifayət qədər mövcudluğu hələ həmin üstünlüklərin avtomatik reallaşmasını təmin etmir. Son nəticədə, üstünlüklərin maddiləşməsi hər bir konkret dövrdə dövlətin yetirdiyi iqtisadi siyasətin xarakteri, xalqın iqtisadi təfəkkür tərzilə yanaşı, həlledici dərəcədə mövcud ictimai-siyasi mühitdən asılı olur.

Mühüm məsələlərdən biri də böhrandan çıxış, sabitləşmə və bazara keçid tədbirlərinin tarazlığının gözlənilməsi məsələsidir. Elə etmək lazımdır ki, iqtisadiyyatın sabitləşdirilməsinə yönəldilən cari kredit-pul və büdcə-vergi siyasəti mümkün qədər uzunmüddətli iqtisadi artımın təmin edilməsi, bazar münasibətlərinə keçid və milli iqtisadiyyatın formalaşmasının strateji prinsiplərinə xələl gətirməsin. Keçid mərhələsində qanunvericilik aktları, bazar subyektlərini «oyun qaydaları»nın müəyyən etməklə yanaşı daha çox mülkiyyət münasibətlərinin dəyişməsi ardıcılığını, başqa sözlə, ictimai mülkiyyətin xüsusi mülkiyyətə çevrilməsi mexanizmini, qaydasını, formasını müəyyənləşdirməli, yeni mülkiyyət strukturlarında dövlətin, ayrı-ayrı şəxslərin, ictimai təşkilatların və s.-nin optimal səviyyədə iştirakının payının müəyyənləşdirilməsinə yönəldilməlidir.

Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatı dövlət müstəqilliyinin bərpası ərəfəsində, inkişaf etmiş istehsal və qeyri-istehsal sferaları, o cümlədən - çox sahəli sənaye, kənd təsərrüfatı istehsal infrastrukturunu - tikinti, nəqliyyat, rabitə və

həmçinin sosial infrastrukturu - elm, təhsil, səhiyyə kimi iri, sahə və komplekslərindən ibarət idi.

Respublikada 1990-cı ildə (qüvvədə olan faktiki qiymətlərlə) - 14,7 mlrd. rubl, adambaşına düşən miqdar hesabı ilə isə 2,1 min rubl ümumi milli məhsul istehsal olunmuşdur.

Ümumi milli məhsulunun təqribən - 79%-i istehsal sferasında, o cümlədən sənaye - 37,1%, kənd təsərrüfatı - 23,3%, tikinti - 8,3%, nəqliyyat və rabitə - 4%, ticarət, maddi-texniki təchizat, tədarük və digər istehsal sahələri- 6,4%, 21%-i isə xidmət sferası sahələrində istehsal olunmuşdur.

Azərbaycanda aparılan iqtisadi proqramlar dövründə sosial-iqtisadi inkişafın gedişinin tədqiqi göstərir ki, mürəkkəb daxili və xarici faktorların təsiri altında iqtisadi proqramların davam etdirilməsi və dərinləşdirilməsi transformasiya strategiyasına korreksiyalar verilməsini zəruri edir.

İndiyədək əsasən «Sınaq-səhv» üsulu ilə aparılan proqramların bir neçə önəmli “dərindən” nəticə çıxarmaqla, mövcud dünya təcrübəsindən bəhrələnmək həmişəkindən daha vacibdir.

Ən mühüm «dərs» tarazlaşdırılmış və əsaslandırılmış iqtisadi transformasiya ideologiyasına söykənməyən proqramların verdiyi nəticələrin çəkilən maddi-mənəvi xərclərə adekvat olmamasının təəssüf ki, bir daha öz təcrübəmizdə sübut olunmasıdır.

Ayrı-ayrı müxtəlif funksional məqsədlərə xidmət edən nəzəri əsaslar və təcrübələrin qeyri-sistemli tətbiqi ilə qarşılıqlı-əlaqəli sistemin tarazlı inkişafına nail olmaq mümkün deyil.

İkinci «dərs» radikal iqtisadi transformasiyanın xalq tərəfindən dəstəklənməsidir. Azərbaycanda bu faktorun xüsusi xarakterini, xalqın mentalitetini nəzərə alsaq belə, ayrılmış limitin sona çatması təhlükəsi müəyyən ehtimala malikdir. Bunun ən mühüm simptomları, tədqiqatlarımızın sosial xarakterli istiqamətlərinin riyazi modellərinin sonrakı bölmədə şərh olunan nəticələri hesab oluna bilər.

Üçüncü «dərs» bilavasitə proqramların aparılmasının hansı "qabiliyyət" səviyyəsində təmin olunmasıdır. Çünki ən yaxşı əsaslandırılmış ideya belə yetərincə bacarıqla həyata keçirilmədikdə arzu olunan nəticəni verməyəcəkdir.

Dördüncü «dərs» ölkənin iqtisadi inkişafının daxili potensial və imkanlara əsaslanmasının vacibliyidir. Çünki bazar iqtisadi münasibətlərinin fundamental prinsipi olan «öz maraqlarının təmin olunması» istənilən xarici yardımın daxili imkanlarla rəqabətini gücsüz edir. Daxili imkanlara əsaslanmaq həm də korrupsiya və qanun pozğunluğu sayəsində cəmiyyətin qeyri-adi sürətlə diferensiallaşmasının və beləliklə iqtisadi proqramlar ideyasının deqredasiyasının qarşısını almaq üçün əhəmiyyətlidir.

Beşinci «dərs» nəticə etibarı ilə iqtisadiyyatın sağlamlaşdırılması məqsədi daşıyan proqramların «səbəb-nəticə» ardıcılığının düzgün qiymətləndirilməməsi hesab edilə bilər. Yaxın və «uzaq» təcrübəmizin radikal tədbirləri qiymətlərin hazırlıqsız liberallaşdırılması, milli valyutanın tələsik dövriyyəyə buraxılması, sərt pul-kredit siyasəti, özəlləşdirmənin gedişi, xarici əlaqələrin sürətli liberallaşdırılması sayəsində ölkənin «açıqlığının» qeyri-normal dərəcəyə yüksəlməsi və s. kimi faktorlar dediklərimizə sübut ola bilər.

İqtisadiyyatın proqramlaşdırılmasının müvafiq alətlərindən, rıçaqlarından daha fəal surətdə istifadə etməklə, onlara söykənməklə neçə onilliklər boyu keçmiş ümumittifaq əmək bölgüsünə müvafiq olaraq formalaşmış iqtisadiyyatın bir tərəfli, qeyri-təkmil və asılı struktura malik olması üzündən istər maşın, avadanlıq, xammal, yarımfabrikat və dəstəkləndirici məmulatların, istərsə də özünün istehsal etdiyi məhsulların satılması üzrə Azərbaycan Respublikasının kənardan indiki asılılığını minimuma endirmək, daxili bazarı maksimum yerli istehsal hesabına doldurmaq, habelə iqtisadiyyatın stabilləşdirilməsi tədbirlərini ilk növbədə istehsal sferasına yönəltmək məqsədi ilə bütövlükdə xalq təsərrüfatında və eləcə də onun ayrı-ayrı sahələrində dövlət səviyyəsində müvafiq xüsusi proqramlar əsasında struktur proqramları aparılması və struktur-profil dəyişikliklərinin həyata keçirilməsi zəruridir.

Heç də təsadüfi deyildir ki, bir sıra hazırkı inkişaf etmiş kapitalist ölkələrində vaxtilə iqtisadiyyatın stabilləşdirilməsi, dirçəldilməsi tədbirlərinin həyata keçirilməsi gedişində hətta ölkənin maliyyə sisteminin formalaşdırılması bütövlükdə belə proqramların reallaşdırılması mənafeyinə tabe edilmişdir.

Əhəmiyyətindən asılı olaraq bu proqramların hər birinin daxilində də vacib istiqamətlər üzrə bir neçə xüsusi, müstəqil proqramlarda tərtib oluna bilər. (Məsələn, kənd təsərrüfatı üzrə pambıqçılıq, üzümçülük, tütünçülük, baramaçılıq və i.a.)

Proqramların maliyyələşdirilməsi Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsində xüsusi bir maddə «Azərbaycanın mühüm dövlət proqramlarının maliyyələşdirilməsi» maddəsi kimi ayrıca qeyd olunmalıdır.

İnvestisiya fəallığının təmin olunması. Azərbaycan Respublikasında istehsalın həcmnin aşağı düşməsinin qarşısının alınması, onun stabilliyinə nail olunmasında investisiya fəallığının artırılmasının təmin olunması mühüm rol oynaya bilər.

Doğrudur son illərdə, xüsusi ilə neft kontraktlarının bağlanması sayəsində ölkəyə investisiya axını xeyli güclənmişdir. İndi Azərbaycan adambaşına düşən birbaşa investisiyanın həcminə görə öz keçmiş müttəfiqlərindən xeyli qabaqdadır. Lakin daxili mənbələr hesabına investisiya qoyuluşu çox azdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, daxili investisiya sferasında böhranın davam etməsi bütövlükdə iqtisadiyyat üçün daha fəlakətlə nəticələnə bilər. Belə şəraitdə tənəzzüldən qurtulmaq, davam etmə müddəti baxımından istehsal sahəsində olduğundan daha uzundur.

Deməli, Azərbaycan Respublikası şəraitində inflyasiyanın elə özünün qarşısının alınmasının ən düzgün, etibarlı yolu məhz investisiya fəallığının artırılmasından, respublikamızın iqtisadiyyatının normal fəaliyyətinin əsası olan, onun istehsal vasitələri və istehlak bazarını zəruri mallarla doldurmağa xidmət edən sahə və müəssisələrin maliyyə və digər resurslarla təmin olunmasına dövlət tərəfindən himayədarlıq edilməsindən ibarətdir. Bunun isə konkret yolları dövlət büdcədən ayırmalar və kreditlərlə yanaşı, əsasən qeyri-istehsal fəaliyyəti ilə

məşğul olan kommersiya bankları və digər xüsusi təyinatlı büdcədən kənar fondların bu sahədə rollarının daha da artırılmasından (onlar üçün müvafiq güzəştlərin tətbiq olunması yolu ilə), dövlətin rolunun artırılması ilə yanaşı investisiya proqramlarının maliyyələşdirilməsində daha fəal iştiraklarının təmin edilməsində, xüsusilə də əsas fondların aktiv sahəsinin (maşınların və avadanlıqların) müəssisələrə ilk növbədə daxil olmasının stimullaşdırılmasından, əsas istehsal fondlarını hər il yenidən qiymətləndirmək və amortizasiya ayırmalarını hər rübə indeksləşdirmək yolu ilə ümumi investisiya resursları içərisində amortizasiya ayırmalarının xüsusi çəkisinin indiki 8-9%-dən 50-55%-ə qaldırmaqdan (inkişaf etmiş Qərbi ölkələrində bu göstərici 50-60% təşkil edir), əhalinin topladığı pul vəsaitlərindən səmərəli şəkildə istifadə etməkdən ibarətdir.

Vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi. Respublika iqtisadiyyatının indiki ağır böhranlı vəziyyətinin ən başlıca səbəblərindən biri mövcud vergi sistemi olmuşdur. Tədqiqatlar dövründə tətbiq edilən vergi sistemi istehsalın artırılmasının bütün stimullarını boğan, məhdudlaşdıran bir vəsilə kimi çıxış edirdi. Müəssisələrin əldə etdikləri gəlirlərin 80-85%-i 10-dan artıq müxtəlif vergi kanalları ilə müəssisələrin əlindən alınır. Halbuki bütün klassik bazar iqtisadiyyatı ölkələrində istehsalçının özünü və dövləti saxlamaq üçün əldə etdiyi gəlirlərin təqribən üçdə birini istehsalın inkişafına, üçdə birini cari, o cümlədən sosial xərclərinin ödənilməsinə, qalan üçdə bir hissəsini isə dövlət büdcəsinə keçirir.

Vergi sisteminin ikinci ən mühüm çatışmamazlığı onun həddən artıq çoxkanallılığı, qeyri-sadəliliyi (anlaşıqlı olmaması) nöqsanından ibarətdir.

Bütün bunları nəzərə alaraq respublikada vergi sisteminin köklü surətdə təkmilləşdirilməsi proqramı aşağıdakı istiqamətdə getməlidir:

Birincisi, qeyri-səmərəli vergiləri ləğv etməklə vergi yükünün azaldılması və vergi sisteminin sadələşdirilməsi. Burada söhbət ilk növbədə müəssisələrdən tutulan vergilərin həcmi 82-85%-dən 50-55%-ə endirməkdən, vergi kanallarını birləşdirmək yolu ilə onu maksimum sadələşdirməkdən gedir.

İkincisi, özünü doğrultmayan, məqsədəuyğunluqdan və daha çox qrup

mənafeyindən doğan vergi güzəştlərinin ləğv edilməsi, vergi ödəyənlərin və vergitutulma mənbələri dairəsinin genişləndirilməsi yolu ilə vergiqoyma sahəsində ədalətliliyin təmin olunması. (Bu gün verginin əsas ağırlığı müəssisələrin, istehsalçıların və sırası vətəndaşların üzərinə düşür).

Üçüncüsü, vergi yükünün tədricən müəssisələrdən, istehsalçılardan istehlakçıların imkanlı qismi üzərinə keçirilməsi:

Dördüncüsü, vergi tutma sahəsində nəzarətin gücləndirilməsi (hazırda heç bir səviyyədə respublikada real surətdə vergiyə cəlb olunma haqqında dəqiq məlumat yoxdur. Bu isə vergidən yayınmanın ən mühüm kanallarından biridir). Hesablamalar göstərir ki, indiki faizlə hüquqi və fiziki şəxslərin tam vergiyə cəlb olunması büdcəyə daxil olan bu vergilərin həcmi məcmui daxili məhsula nisbətdə indiki 16-17%-dən 35-40%-ə qaldırmaq olar.

Vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi üzrə yuxanda qeyd olunan və bir neçə il bundan əvvəl direktiv orqanlara təqdim olunan təkliflərin əksəriyyəti yeni qəbul edilmiş Vergi məəcəlləsində nəzərə alınmışdır. Lakin özlüyündə ciddi proqress hesab oluna biləcək bu məəcəlləni biz tam təkmil hesab etmirik.

Çünki fikrimicə vergi orqanlarının səlahiyyətini artırmaq yox, vergi mexanizminin şəffaflığını artırmaqla, onu sadələşdirmək və vergi bazasını genişləndirməklə daha yüksək iqtisadi səmərə əldə etmək olar.

Maliyyə, pul-kredit və bank sisteminin təkmilləşdirilməsi. Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatının sabilliyinə, dirçəlişinə, tərəqqisinə nail olunmasında maliyyə və pul-kredit siyasətinə köklü surətdə yenidən baxılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Hər şeydən əlavə respublika iqtisadiyyatının stabilləşdirilməsi və bazar münasibətlərinin tam formalaşması dövrünədək respublikanın maliyyə sisteminin formalaşmasında dövlətin müəyyənədiçi rolu təmin olunmalıdır. Çünki dövlətin maliyyə sisteminin, maliyyə siyasətinin formalaşdırılması və həyata keçirilməsində iştirakı dərəcəsinin miqyasını həmin dövlətin baxılan dövr üçün yerinə yetirdiyi iqtisadi rolla, bilavasitə dövlət sektorunun xüsusi çəkisi (həm birbaşa və həm də

məcəzi mənada) ilə müəyyən olunur. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, iqtisadiyyatın sabitləşdirilməsi bazar münasibətləri elementlərini müvəffəqiyyətlə tətbiq etməklə iqtisadi yüksəlişə nail olan Yaponiyada maliyyə sistemi yalnız 80-ci illərdə sırf azad bazar iqtisadiyyatı şərtləri ilə fəaliyyət göstərməyə başlamışdır.

II FƏSİL. MÜASİR ŞƏRAİTDƏ DÖVLƏT PROQRAMLARININ İŞLƏNİB HAZIRLANMASI VƏ REALLAŞDIRILMASI MEXANİZMİNİN TƏHLİLİ

2.1. Azərbaycan Respublikasında dövlət proqramlarının işlənilib hazırlanması və reallaşdırılması mexanizmi

Bazar iqtisadiyyatında dövlət tənzimlənməsi iki əsas qarşılıqlı əlaqəli formalarda həyata keçirilir:

– bazar agentlərinin, əmtəə və xidmət istehsalçılarının müstəqil fəaliyyətinin normativ tənzimlənməsi, onların sərbəst rəqabəti üçün əlverişli şəraitinin yaradılması, inhisarlaşmaya meyillərinə maneə, milli maraqların qorunması.

– dövlətin, milli və məqsədli proqram və layihələrin, ünvanlı maliyyələşdirmənin köməyi ilə hərəkətin trayektoriyasının dəyişməsində, innovasiyalı yarım keçmələrinin həyata keçirilməsində, milli təhlükəsizliyin təmin olunmasında, irsi sosial və iqtisadi problemlərin həllində bilavasitə iştirakı.

Bu formaların ikisi də vahid iqtisadiyyatda bir-birlərini tamamlayırlar və zaman və məkanda dəyişirlər.

Sosial-iqtisadi məkanda bu nöqtəyi nəzərdən üç bölməni ayırmaq olar:

– əmtəə və xidmətlərin milyonlarla istehsalçıların, milyonlarla mizdlü işçilərin bazarda əmtəələrin, pullu xidmətlərin və işçi qüvvəsinin satışından əldə etdikləri gəlirlər hesabına təkrar istehsal xərclərinin ödənilməsi, mənfəətin əldə etdildiyi, öz tələbatlarının təmin olunduğu və gəlirlərinin bir hissəsinin dövlətə, onun cəmiyyət üçün zəruri olan funksiyasının həyata keçirilməsi üçün verildiyi *bazar bölməsi*;

– əmtəələr və pullu xidmətlərin satışı hesabına yaşaya bilməyən və bazar bölməsindən əldə olunan gəlirlərin hissəsi hesabına dövlətin daimi köməyinə möhtac qalan milyonlarla təşkilatların və ailələrin yerləşdiyi *qeyri-bazar bölməsi*; bunlar uşaqlar, təqaüdcülər, əlillər, fundamental tədqiqatlarla məşğul olan alimlər, pedaqoqlar, dövlət qulluqçuları, mədəniyyət işçiləridirlər; bura həm iri ekoloji

layihələrin maliyyələşdirilməsi, dövlətin müdafiə qabiliyyətinin möhkəmləndirilməsi üzrə tədbirlər və s. aiddir. Hərçənd bu xidmətlərin və xərclərin bir hissəsi əmtəə formasını alır, yekun hesabda bölmnin mövcudluğu dövlətin köməyindən, dəstəyindən asılıdır.

– tsikli dinamika və qlobal asılılıq şəraitində iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyini təmin edən innovasiya yarım keçmənin təşəbbüsləndirildiyi və həyata keçirildiyi *strateji-innovasiya bölmə*. Bu bölmə “paylarda”, tərəfdaşlıqda inkişaf edir: dövlət biznesin iştirakı ilə bazis innovasiyaların startlı mənimsənilməsinə təşəbbüs edir və resurslar qoyur; sonradan biznes yaxşılaşan innovasiya əsasında yeni nəsəl texnikanın bölüşdürülməsini, yayılmasını öz üzərinə götürür və innovasiya üstmənfəətindən ayırmalar (texnoloji kvazirentalar) hesabına dövlətə onun qoyuluşunu artıqlaması ilə qaytarır. Bununla da milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyi, iqtisadi artımın yüksək templiliyi təmin olunur.

Yuxarıda göstərilmiş dövlət tənzimlənməsinin iki formasının (qarşılıqlı) münasibəti, nisbəti *zamanda*, iqtisadi və kondratev tsiklərinin fazaları üzrə dəyişir, Yeni nəsəl texnikanın, müqayisə ediləcək dərəcədə mütərəqqi inkişafının (oyanma və kamillik, ahıllıq) bölüşdürülməsi fazalarında (diffuziya) sosial-iqtisadi proseslərin dövlət tərəfindən dolayı tənzimlənməsi üstünlük təşkil edir. Böhranlı vəziyyətlərdə, depressiya dövrlərində və iqtisadiyyatın canlanmasının başlanğıcında dövlət tərəfindən strateji innovasiya funksiyasının həyata keçirilməsi vacib əhəmiyyət kəsb edir. O, sualı qayalar, aysberqlər və dayazlıqlar arasında coşqun dənizdə ağzınacan sənişinlərlə dolmuş nəhəng gəminin kapitanı (komanda ilə birlikdə) rolunu oynayır. O, düzgün strateji kursu seçməkdən və onun üzən gəmini inamlı aparmaqdan ötrü proqnozlaşdırma, strateji planlaşdırma və proqramlaşdırmanı da daxil edərək bütün vasitələr arsenalından istifadə edir.

Böhranlı vəziyyətlərdə dövlətin tənzimləyici rolunun güclənməsinin zəruriliyi, totalitarizm və azadlığın qarışıqlığının sosial qanununu əsaslandırılmış *Pitirimom Sorokin* tərəfindən açılmışdı: “Hər dəfə, nə vaxtki, müəyyən cəmiyyətdə müharibə və ya müharibə təhlükəsi, böyük aclıq, böyük iqtisadi depressiya, məhvəddici

epidemiya, zəlzələ və ya daşqın, anarxiya, iğtişas və inqilablar formasında və ya hansısa bir digər böhranlı vəziyyət şəklində nəzərəcarpacaq böhran baş verirsə, onda hökumət reqlamentliyinin miqyası və sərtliyi artır və cəmiyyətin iqtisadiyyatı, siyasi rejim, həyat tərzı və ideologiya totalitar transformasiyanın acısını çəkirlər və böhran nə qədər güclüdürsə, bu transformasiya bir o qədər çox olur. Əksinə, nə vaxt ki, hər dəfə cəmiyyətdə güclü böhran azalırsa, hökumət reqlamentləşdirməsinin miqyas və sərtliyi azalırsa, cəmiyyətin ideoloji və mədəni dəyişiklikləri sülh, daha az reqlamentləşdirilmiş şəkildə və daha azad həyat tərzində işə başlayır və böhran nə qədər aşağı düşürsə, azad rekonversiya (əvvəlki vəziyyətə, şəraitə salınma) bir o qədər çox olur.

Bu qanuna riayət edilməməsi ağır neqativ nəticələrə aparır. Belə ki, Rusiya dövlətinin 90-cı illərdə strateji-innovasiya tənzimlənməsindən imtina etməsi sülh vaxtı üçün rekordlu olan, uzun sürən, sivilizasiyalı böhranın dərinləşməsinin amillərindən biri oldu.

Sosial-iqtisadi dinamikanın dövlət tənidlənməsinin ikinci forması öz əksini aşağıdakı dörd əsas formalarda həyata keçirilən *milli proqramlaşdırmada* tapır:

- böhranlı fazaları daha az müddətə və az itkilərlə ötüb keçməsi üçün dövlətin resurslarının səfərbər edilməsinə imkan verən *milli əks böhran proqramları*; belə proqramlar çoxdur, genişdilər, lakin zaman üzrə məhdudurlar;
- dövlətin və cəmiyyətin resurslarını innovasiya yarım keçməsinin bir və ya bir neçə qovşaq (bağlayıcı) istiqamətlərində təmərküzləşdirən *milli proqramlar*;
- milli proqramlara nisbətən daha məhdud fəaliyyət sferasına malik olan və müstəqil və ya proqramın elementi kimi çıxış edən *milli layihələr*;
- bu və ya digər sferada konkret problemlərin həllini təmin edən federal, regional və ya korporativ səviyyədə *məqsədli proqramlar*.

1991-ci ildən etibarən Azərbaycan Respublikasının mərhum Prezidenti, ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin uzaqqörən siyasəti və gərgin fəaliyyəti nəticəsində, ağır ilkin şərtlərə baxmayaraq, 1995- ci ildən başlayaraq ölkəmizin sosial-iqtisadi inkişafı və dünya təsərrüfat sisteminə inteqrasiyası sahəsində çox

böyük nailiyyətlər əldə olunmuşdur. Ən böyük nailiyyət isə ondan ibarətdir ki, bu dövrdə ölkəmizdə aparılan müstəqil dövlət quruculuğu prosesində iqtisadi islahatların və inkişafın mahiyyət etibarı ilə yeni bir modeli - *Azərbaycan modeli* yaranmışdır.

Təqdirəlayiq haldır ki, iqtisadi inkişafın ikinci mərhələsində Azərbaycan Respublikasında qeyd edilən modelin gerçəkləşməsinin rəsmi bazası kimi bir çox irimiqyaslı siyasət sənədləri (konsepsiya, strategiya və proqramlar) qəbul olunmuş ("Azərbaycanda Kiçik və Orta Sahibkarlığa Dövlət Yardımı Proqramı (1997-2000-ci illər)", "Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlığın inkişafının Dövlət Proqramı (2002-2005-ci illər)", "Azərbaycan Respublikasında maşınqayırma sənayesinin inkişafının Dövlət Proqramı (2002-2005-ci illər)", "Azərbaycan Respublikasında aqrar bölmənin inkişafının Dövlət Proqramı (2002-2006-cı illər)", "Azərbaycan Respublikasının demoqrafik inkişaf konsepsiyası", "Azərbaycan Respublikasında 2002-2005-ci illərdə turizmin inkişafına dair Dövlət Proqramı", "Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə Dövlət Programı (2003-2005-ci illər)", "Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial- iqtisadi inkişafı Dövlət Programı (2004-2008-ci illər)") və digərləri uğurla həyata keçirilmişdir. Eyni zamanda, hal-hazırda "Azərbaycan Respublikasının məşğulluq strategiyası" (2006-2015-ci illər), "Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009- 2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı", "Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı", "2008- 2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf Dövlət Proqramı", "2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı" və digər vacib sənədlər uğurla icra olunur.

Davamlı və dinamik inkişaf məntiqinə əsaslanan bu modelin strateji istiqamətləri aşağıdakı kimi səciyyələndirilir:

- sərbəst bazar münasibətlərinə əsaslanan və özünüinkişaf qabiliyyətinə malik

olan sosialyönümlü bütöv iqtisadi sistemin - müstəqil milli iqtisadiyyatın formalaşdırılması;

- ölkədə mövcud olan təbii-iqtisadi, texniki-istehsal və elmi-texniki potensialın fəal surətdə təsərrüfat dövriyyəsinə cəlb olunması;

- milli iqtisadiyyatın dünya təsərrüfat sisteminə səmərəli şəkildə integrasiyasının təmin olunması;

- bu model üzrə iqtisadi siyasətin həyata keçirilmə taktikasının fərqləndirici xüsusiyyətlərini - göstərilən istiqamətlərin hər biri üzrə fəaliyyətin paralel şəkildə həyata keçirilən əlaqələndirilmiş proqramlar üzrə aparılması;

- qeyri-standart, lakin iqtisadi inkişafın obyektiv qanunauyğunluqlarını nəzərə alan, gələcəyə hesablanan və cəsarətli qərarların qəbul olunması; sosialyönümlülüyn gözlənilməsi; milli mentalitetin nəzərə alınması və mütərəqqi dünya təcrübəsinə arxalanması təşkil edir.

Azərbaycan iqtisadi islahatlar və inkişaf modelinin həyatqabiliyyətli və səmərəli olmasının ən yaxşı sübutu son illərdə ölkəmizdə sosial-iqtisadi inkişaf sahəsində əldə olunmuş nailiyyətlərdir. Belə ki, bu model üzrə həyata keçirilən siyasət çox tez bir zamanda ölkə iqtisadiyyatında əsaslı keyfiyyət dəyişiklikləri baş verməsinə səbəb olmuşdur: inflyasiya cilovlanmış, Milli Bank tərəfindən büdcə kəsirinin maliyyələşdirilməsi praktikasına son qoyulmuş, büdcə kəsiri ÜDM-in 1-2%- i səviyyəsinə endirilmişdir. Bu dəyişikliklər nəticəsində artıq 1996-cı ildə dərin iqtisadi böhran keçirən ölkədə makroiqtisadi sabitliyə nail olunmuş, növbəti-1997-ci ildən başlayaraq isə dinamik iqtisadi inkişafı təmin etmək mümkün olmuşdur. Belə ki, 1996-cı ildə ÜDM-in artım sürəti 1,3%, 1997-ci ildə 5,8%, 1998-2004-cü illərdə isə orta hesabla 10% təşkil etmişdir. 2005-2009-cu illərdə isə real iqtisadi artım tempi müvafiq olaraq 26,4%, 34,5%, 25%, 10,8% və 9,3% təşkil etmişdir.

1993-cü ildən etibarən ölkədə aparılan ardıcıl və sistemli iqtisadi islahatların ən mühüm istiqamətlərindən birini də dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi və azad sahibkarlığın inkişafı üçün əlverişli şərait yaradılması təşkil etmişdir. Artıq

torpaq və aqrar islahatları institusional baxımdan faktiki olaraq başa çatmışdır. 1695,1 min hektardan çox torpaq sahəsi əvəzsiz olaraq kəndlilərə paylanmış, kolxoz və sovxozların yerində fermer təsərrüfatları yaradılmışdır. Hazırda kənd təsərrüfatı məhsulunun 99,8%-i özəl bölmədə istehsal olunur. Bu proses ölkədə mühüm sosial- siyasi dəyişikliklərlə yanaşı, kənd təsərrüfatı sahələrinin iqtisadi səmərəliliyinin yüksəlməsinə də təkan vermişdir. Son illərdə bir sıra ərzaq məhsulları idxalının xeyli dərəcədə azalması buna bariz sübutdur.

Sahibkarlığın inkişafının Heydər Əliyev modelinin təməl prinsipləri. Heydər Əliyev tərəfindən müəyyən edilmiş və onun rəhbərliyi ilə uğurla həyata keçirilmiş sahibkarlığın inkişafı strategiyasının aşağıdakı mühüm məqamları nəinki ölkəmizin inkişafında müstəsna rol oynamış, hətta bir model olaraq keçid iqtisadiyyatı ölkələrinin iqtisadi inkişafı baxımından nümunə kimi qəbul edilə bilər:

- Sahibkarlığın inkişafına yönəldilmiş tədbirlərin sistemliliyinin təmini. Sahibkarlığın inkişafı problemlərinin bir-biri ilə əlaqədar olması, onların həllinin müəyyən bir sistemin daxilində reallaşmasını zəruri edir. Belə ki, müəyyən bir istiqamətdə sahibkarların problemlərinin həllinə nail olmaqla ölkədə işgüzar fəaliyyətin əlverişli mühitini təmin etmək mümkün deyil.

- Ölkəmizdə dövlət-sahibkar münasibətlərini tənzimləyən əsas prinsiplər müəyyənləşdirilmişdir. Dövlətin uzunmüddətli iqtisadi siyasətinin başlıca istiqamətləri və prinsipləri əsasında sahibkarlığın inkişafı keyfiyyətə yeni təsərrüfatçılıq münasibətləri sisteminin formalaşmasına əsaslanır. Göstərilən prinsiplər dövlətin sahibkarlığın inkişafında üzərinə götürdüyü öhdəlikləri və sahibkarın cəmiyyətə münasibətdə məsuliyyətinin əsas müddəalarını formalaşdırmışdır.

- Dövlət-sahibkar münasibətlərinin institutionallaşdırılması. Ölkədə sahibkarlığın davamlı inkişafının təmin edilməsi bu məqsədlə dövlətlə sahibkarlar arasında tərəfdaşlığın institusional təşkilini zərurətə çevirmişdir. Sahibkarlar artıq mövcud problemlərin həllində iştirak edir. Bu baxımdan yaradılmış mexanizmlər (Azərbaycanda İxracın və İnvestisiyaların Təşviqi Fondu, Sahibkarlar Şurası,

Biznes Tədris Mərkəzləri və s.) dövlət-sahibkar münasibətlərinin sivil müstəvidə inkişafında əhəmiyyətli rol oynamaqdadır.

Heydər Əliyevin sahibkarlığın inkişafı modelinin mühüm səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri həmin model çərçivəsində davamlı inkişaf üçün əsaslı zəminin formalaşdırılmasıdır. Hazırda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə bu strateji xətt uğurla davam etdirilir. Dövlət-sahibkar münasibətlərinin inkişaf etdirilməsi, biznes mühitinə dair qanunvericiliyin və inzibati prosedurların təkmilləşdirilməsi, regionlarda sahibkarlığın inkişafına dövlət dəstəyi mexanizmlərinin səmərəliliyinin artırılması, sahibkarların maarifləndirilməsi və onların işgüzar əlaqələrinin inkişafı istiqamətində davam etdirilən məqsədyönlü tədbirlər nəticəsində ölkə iqtisadiyyatında özəl sektorun payı 80%-dən çoxdur, məşğul əhalinin isə təqribən 70%-i bu sektorda cəmləşmişdir. Bu dövrdə görülmə işlər içərisində 1999-cu ilin sonunda Neft Fondunun yaradılması xüsusi qeyd edilməlidir. Vaxtında qəbul edilmiş bu qərar iqtisadi inkişafda yeni mərhələnin başlanmasını göstərir və Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin milli sərvətlərimizdən gələcək nəsillərin bəhrələnməsi və iqtisadiyyatın kompleks inkişafının təmin olunmasına yönəlmiş uzunmüddətli iqtisadi strategiyasının məhsulu kimi qiymətləndirilməlidir. Bu davamı olaraq 2004-cü ildə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Neft və qaz gəlirlərinin idarə olunması üzrə uzunmüddətli strategiya” (2005-2025-ci illər) mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Həmçinin son illər Azərbaycanda yoxsulluğun azaldılması, sosial-iqtisadi rifahın yüksəldilməsi, regional və sahəvi inkişafın təmin edilməsi istiqamətində həyata keçirilmiş və keçirilən iqtisadi islahatların, tədbirlərin (bu islahat və tədbirlərin hansı siyasi sənədlərlə həyata keçirilməsi yuxarıda qeyd edilmişdir) davamlı nəticəsi olaraq ölkədə əhalinin həyat səviyyəsi ilbəl yüksəlir, iqtisadiyyatın regional və sahəvi kəsimdə inkişafı reallaşır.

Azərbaycan iqtisadiyyatında 2012-ci ildə ÜDM-in real artım tempi 2.2% təşkil etmiş və cari qiymətlərlə 54 milyard manat olmuşdur. Adambaşına düşən ÜDM-in

həcmi 5884.5 manat (7490.5 ABŞ dolları) təşkil etmişdir. Neft-qaz sektoru üzrə 2012-ci ildə 2011-ci ilə nisbətən 5.0% azalma qeydə alınmışdır. Bu sektorun ÜDM-də xüsusi çəkisi 47.3% (2011-ci ildə: 51.2%) təşkil etmişdir.

2012-ci ildə qeyri-neft sahələrinin inkişaf dinamikası ümumilikdə bu sahənin real ifadədə 9.7% (2011-ci ildə: 9.4%) artması ilə nəticələnmişdir. Belə ki, 2011-ci ilə nisbətən 2012-ci ildə rabitə sahəsi 15.9%, nəqliyyat sahəsi 5%, tikinti sahəsi 18%, kənd təsərrüfatı 5.8%, ticarət sahəsi isə 9.6% artmışdır.

2012-ci ildə ölkədə iqtisadiyyatın və sosial sahələrin inkişafına bütün maliyyə mənbələri hesabına 15338.5 mln. manat və ya ötən ilin müvafiq dövründə olduğundan 18% çox əsas kapitala investisiya yönəldilmişdir.

Əsas kapitala qoyulmuş vəsaitin 78.8%-ni daxili investisiyalar, 21.2%-ni isə xarici investisiyalar təşkil etmişdir. 2012-ci ildə əsas kapitala yönəldilmiş ümumi investisiyaların 11690.5 milyon manatı (76.2%-i) qeyri-neft bölməsinin, 3648 milyon manatı (23.8%-i) isə neft bölməsinin inkişafında istifadə edilmişdir. 2012-ci ilin 1 dekabr tarixinə iqtisadiyyata banklar tərəfindən kredit qoyuluşlarının həcmi keçən ilin 1 dekabr tarixinə nisbətən 22.1% artaraq 11721.3 mln. manat təşkil etmişdir.

2012-ci ildə ÜDM-in real artım tempi 5.8% təşkil etmiş və cari qiymətlərlə 57.7 milyard manat olmuşdur. Adambaşına düşən ÜDM-in həcmi 6207.3 manat (7912.5 ABŞ dolları) təşkil etmişdir. Neft-qaz sektoru üzrə 2013-cü ildə 2012-ci ilə nisbətən 1.0% artım qeydə alınmışdır. Bu sektorun ÜDM-də xüsusi çəkisi 43.4% təşkil etmişdir. 2013-cü ildə qeyri-neft sahələrinin inkişaf dinamikası ümumilikdə bu sahənin real ifadədə 10.0% (2012-ci ildə: 9.7%) artması ilə nəticələnmişdir.

2012-ci ildə ölkədə iqtisadiyyatın və sosial sahələrin inkişafına bütün maliyyə mənbələri hesabına 17872.1 mln. manat və ya ötən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 15.1% çox əsas kapitala investisiya yönəldilmişdir.

2.2. İqtisadi inkişafa yönəlmiş dövlət proqramlarının kompleks təhlili və qiymətləndirilməsi.

İqtisadi əlaqələrin qloballaşdırılması və beynəlxalq iqtisadi integrasiyasının xarakterinin dəyişməsi, indiki şəraitdə ölkənin milli maraqlarının təmin edilməsi problemləri xarici iqtisadi əlaqələrdə dövlətin funksiyalarının təkmilləşdirilməsini tələb edir. Ona görə ki, keçid mərhələsində ölkə iqtisadiyyatının normal fəaliyyətini təmin etmək üçün dövlət spesifik himayədar siyasət yerinə yetirməlidir. Təəssüf ki, Azərbaycanın 1992-1995-ci illərdə dövlət özünün belə mühüm bir funksiyanın yerinə yetirməsindən özünü kənarlaşdırması ölkənin iqtisadiyyatına necə dağıdıcı təsir göstərdiyini izah etməyə elə ehtiyac duymuruq.

Bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə Azərbaycanda aparılan iqtisadi-siyasi proqramların sistemliliyi, məqsədyönlülüüyü və müəyyən mənada səmərəli xarakteri ancaq 1995-ci ildən müşahidə olunmağa başladı. Bütün bunlarla bağlı respublika prezidenti H.Əliyevin irəli sürdüyü strateji iqtisadi proqram ümumi halda, iki fundamental prinsipə söykənirdi. Birincisi, güclü (səmərəli) dövlət; ikincisi, liberal iqtisadi islahatlar. Əgər, bu iki başlıca istiqaməti əməli fəaliyyət məqsədi kimi şərh etməyə cəhd etsək, onda qeyd etməliyik ki, bu hər şeydən əvvəl ölkədə, bütün sferalarda qayda və dövlətin zəifliyinin aradan qaldırılmasını, hamının qanun qarşısında bərabərliyini, güclü dövlətlə, bazar mexanizminin birgə mövcudluğunun təmin edilməsini və nəhayət, bütün bazar subyektləri üçün bərabər təsərrüfatçılıq şəraitinin yaradılmasını nəzərdə tutur.

Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin bərpasından ötən dövrdə ölkə iqtisadiyyatının ümumi inkişafının qiymətləndirilməsi üçün transformasiya faktorunun rolu istinad nöqtəsi hesab oluna bilər. Çünki indiki mərhələdə dövlətçiliyin möhkəmlənməsi və müstəqilliyin uzunömürlülüüyünü təmin edəcək iqtisadi fundamentin gücləndirilməsi meyarı baxımından transformasiya proseslərinin sinxronlaşdırılması zəruridir.

Son on ildə ölkədə aparılan iqtisadi siyasətə və o cümlədən onun tərkib hissəsi olan radikal proqramlara arqumentli qiymət verilməsi iqtisadi inkişafımızın

perspektiv paradiqmasının formalaşdırılması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Çünki ötən dövrdə Azərbaycanda aparılan iqtisadi siyasətin ən mühüm xüsusiyyəti inkişafın əsaslı proqramlar şəraitində təmin olunmasıdır. Belə ki, Dövlət müstəqilliyinin bərpa edilməsi Azərbaycanda yeni, bütöv iqtisadi sistemin qurulmasını radikal proqramların vacib vəzifəsinə çevirmişdir. Eyni zamanda yeni sistemin müstəqil fəaliyyət qabiliyyətinin təmin olunması, dünya təcrübəsinin müsbət dərslərinin nəzərə alınmasını tələb etdiyindən, proqramların ikinci əsas vəzifəsi kimi təsərrüfat mexanizminin bazar prinsiplərinə uyğunlaşdırılması zərurəti yaranmışdır.

On il ərzində ölkəmizdə həyata keçirilən əsaslı iqtisadi transformasiya tədbirləri hər iki istiqaməti nəzərə almaqla reallaşdırılır. Statistik yekunlar, proqramların bir çox sahələrdə və istiqamətlərdə müxtəlif sürətə və keyfiyyətə malik olmasını göstərir. Lakin, fikrimizcə bütövlükdə əldə olunan nəticələr, Azərbaycanın iqtisadi potensialına heç də tam adekvat hesab oluna bilməz.

Bununla bərabər ötən dövrün iqtisadi inkişafına düzgün qiymət verilməsi üçün müstəqilliyin start şəraitini nəzərə almaq vacibdir.

Azərbaycan iqtisadiyyatı SSRİ tərkibində, kifayət qədər yüksək, lakin birqiymətli müsbət qiymətləndirilməyən inkişaf səviyyəsinə malik olmuşdur. Müstəqillik ərəfəsinin son iyirmi illik dövründə Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafı rəvan getməmişdir.

Əsasən təbii xammalın, ucuz və bol işçi qüvvəsinin intensiv istifadəsinə əsaslanan material və enerji tutumlu sahələrin inkişaf etdirilməsi iqtisadiyyatın, struktur böhranları üçün əlverişli quruluşunun formalaşmasına şərait yaratmışdır.

Məhsuldar qüvvələrin inkişafının "Ümumittifaq" mənafeələrinə tabe etdirilməsi direktiv idarəetmədən, "effektli tələb" idarəçiliyinə keçiddə multiplikativ regressiya doğurmuşdur.

Yuxarıda şərh olunan tədqiqatlar göstərir ki, SSRİ-nin dağılması və Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpa olunması ilə başa çatan planlı idarəetmə dövrünün iqtisadiyyatımızda miras qoyduğu əsas problemlər aşağıdakılardan ibarət

olmuşdur:

- Xalq təsərrüfatının strukturunun qeyri-təkmil formalaşması. Respublikada mövcud sənaye-istehsal fondlarının 60%-i xammal və aralıq məhsullar istehsal edən sahə komplekslərində cəmlənmiş, istehsalın səmərəliliyi və texniki tərəqqini təmin edən sahələrin payı isə cəmi 30,4%, təşkil etmişdir.

- Məhsuldar qüvvələrin qeyri-bərabər yerləşməsi sayəsində iqtisadiyyatın sahə və ərazilər üzrə qeyri mütənasib cəmlənməsi baş vermişdir. 90-cı illərin sonunda sənaye məhsulunun 35%, sənaye-istehsal fondlarının 70%-i və işçi personanın 41%-i neftqazçıxarma və onunla sıx bağlı sənaye sahələrinin payına düşmüşdür. 1981- 1990-cı illərdə maşınqayırma sənayesinin yeni başlayan tikintilərinin 60%-i Bakıda, 40%-i isə Gəncədə yerləşdirilmişdir.

- Xalq təsərrüfatının vacib səmərəlilik göstəricisi hesab olunan fond verimi uzun illər ərzində azalma meyli olmaqla 1985-1990-cı illərdə 10%-dək aşağı düşmüşdür. İstehsal olunan məhsulun, xüsusi ilə xalq istehlak mallarının keyfiyyəti aşağı olmaqla bərabər, əhalinin hər nəfərinə düşən miqdar üzrə keçmiş İttifaqda 2 dəfə az olmuşdur.

- İqtisadiyyatın qeyri-təkmil quruluşu nəticəsində Azərbaycan aparılan və gətirilən malların həcmi 80-ci illərin sonlarında stabil müsbət saldoya malik olmuşdur. Bu dövrdə ixrac idxalı 30-40% üstələmişdir.

İqtisadi inkişafda yol verilmiş nöqsanlar ümumi iqtisadi yüksəlişə mane olduğu kimi, əhalinin sosial vəziyyətinə də öz mənfi təsirini göstərmişdir. Belə ki, 90-cı illərin əvvəlində Azərbaycan həyat səviyyəsini səciyləndirən əksər göstəricilər üzrə keçmiş İttifaqda ən axıncı yerləri tuturdu.

SSRİ-nin dağılması ərəfəsində Azərbaycan iqtisadiyyatının düşdüyü şəraitin qısa xarakteristikası sübut edir ki, Dövlət müstəqilliyinin bərpası, iqtisadi böhranın dərinləşməsi kimi arzuolunmaz faktla eyni vaxta təsadüf etmişdir.

Təbii ki, belə şəraitdə iqtisadi transformasiya müəyyən faktorların ciddi təsirinə məruz qalmalı olmuşdur. Bunların ən vacibləri və obyektiv hesab olunanları müstəqil ölkənin bütöv iqtisadi sisteminin yaradılmasının, təsərrüfat

münasibətləri və mexanizminin əsəş dəyişdirilməsi və hərbi-siyasi çaxnaşmalar şəraitində, aparılmasının məcburiliyi olmuşdur.

Ötən dövrdə aparılmış iqtisadi proqramların xarakterini qiymətləndirmək üçün onun çərçivə şərtlərini və iqtisadi sistemin ümumi dinamikasına və inkişaf mərhələlərinə adekvat aktual vəzifələrini müəyyənləşdirmək zəruridir. Xalqımızın Ümummilli lideri Heydər Əliyevin bilavasitə rəhbərliyi ilə formalaşdırılan və reallaşdırılan iqtisadi sisteminin transformasiyası strategiyası ötən dövrdə aşağıdakı iki ən mühüm məqsədə istiqamətləndirilmişdir: müstəqil ölkəyə məxsus bütöv iqtisadi sistemin yaradılması; təsərrüfat mexanizminin bazar prinsipləri üzrə transformasiya olunması.

Bütün digər vəzifə və məqsədləri özündə birləşdirən bu iki global hədəfin realizasiyasının iki sistemdən kənar istiqamətləndiricisi olmuşdur. Bunların birincisi mahiyyət etibarilə heç də obyektiv xarakterli olmayan cəlb olduğumuz müharibə, ikincisi isə əsasən obyektiv mahiyyətli dünya təsərrüfat sisteminin inkişaf tendensiyasıdır.

İslahatların bütöv iqtisadi sistem yaratmaq məqsədi mahiyyət və ardıcılıq baxımından ilkin hesab olunur. Həm də bu daha çox institusional struktur xarakterli məsələdir. Onun əsas vəzifələri sırasına milli valyutanın və milli bank-kredit sisteminin, vergi-gömrük sisteminin yaradılması; keçmiş İttifaq tabeli müəssisələr də daxil olmaqla ölkədə fəaliyyət göstərən bütün iqtisadi agentlər üçün hüquqi və idarəetmə baxımından vahid məkanın formalaşdırılması; özünü inkişaf və dayanıqlığın təmin edici potensialının bərpası üçün iqtisadiyyatın strukturunun təkmilləşdirilməsi; zəruri proporsiyaların yaradılması və s. aiddir.

Ötən dövrdə iqtisadi sistemin transformasiyası yönümündə görülmüş işlərə əsaslanaraq, iqtisadi proqramların analitik xüsusiyyətlərini formalaşdırmaq olar.

Dinamik inkişaf məntiqinə malik olan iqtisadi transformasiya modelinin ötən dövrdəki realizasiyasının ən mühüm xüsusiyyəti kimi onun inkişafının aşağıdakı üç istiqamətdə cəmlənməsi hesab oluna bilər.

1. Ölkənin əsas təbii-iqtisadi ehtiyatlarının aktiv təsərrüfat dövriyyəsinə cəlb

olunması: - belə ehtiyatlara Xəzərin karbohidrogen yataqları; geosiyasi mövqeyin yaratdığı tranzit potensialı; şəxsi mülkiyyətə verilmiş torpaq və nəhayət yüksək əməksevərliyə malik əhali potensialı aid olunur;

2. Liberal-demokratik yönümlü bazar prinsiplərinə əsaslanan təsərrüfat mexanizminin yaradılması. Bu istiqamətdə ən vacib vəzifələrə xüsusi mülkiyyətə əsaslanan sahibkarlıq mühitinin yaradılması; ölkənin maliyyə-bank sisteminin liberallaşdırma yönümündə proqramı; dövlət iqtisadi idarəetmə sisteminin istehsalın idarəediciyindən əsas ictimai xidmətlərin təminatçısına çevrilməsi; iqtisadiyyatın dövlətsizləşdirilməsi, o cümlədən torpaq proqramı və özəlləşdirmənin həyata keçirilməsi aiddir;

3. Ölkə iqtisadiyyatının ardıcıl tədbirlər vasitəsi ilə açılması, onun dünya təsərrüfat sisteminə rəasional inteqrasiyanın təmin olunması. Bu istiqamətdə fəaliyyət qlobal və regional, funksional və sahə iqtisadi birliklərində fəali siyasətin təmin olunmasını nəzərdə tutur.

İqtisadi sistemin yenidən qurulması baxımından proqramların ilk vacib addımı milli valyutanın ölkə ərazisində yeganə ödəniş vasitəsi elan olunması hesab edilir. Əslində bu addımla ilk dəfə ölkənin bütöv iqtisadi fəzəsmın yaradılması başlandı.

Azərbaycan daxili siyasi sabitliyin təsdiqi kimi 1994-cü ildə "Əsrin müqaviləsi"nin imzalanması ilə ölkənin dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası istiqamətində sıçrayış baş verdi.

Həmin dövrün üçüncü ən mühüm hadisəsi ictimai-siyasi həyatımızda, o cümlədən iqtisadi sistemdə yeni eranın başlanğığını qoyan müstəqil Azərbaycanın ilk Konstitusiyasının qəbulu oldu. Məhz yeni Konstitusiya demokratik dəyərlərə əsaslanan liberal bazar iqtisadiyyatının qurulmasının legitimliyini təsdiq etdi.

Xüsusi mülkiyyətin, azad sahibkarlığın, yeni torpaq münasibətlərinin, dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyanın hüquqi əsasları təsbit edildi və dövlətin idarə olunmasında müstəsna əhəmiyyəti olan hakimiyyətin bölgüsü baş verdi.

Bu səbəblərdən Azərbaycanda geniş miqyaslı iqtisadi proqramlara 1995-ci

ildən başlamaq mümkün oldu.

Məhz bu dövrdən bütövlükdə iqtisadi proqramlarda hüquqi bazanın yaradılmas, prioritetlərin seçilməsi, taktiki forma və üsulların müəyyənləşdirilməsi sahəsində sistemlilik və məntiqi ardıcılıq, icra məsuliyyəti və tələbkərlilik, yaranmış vəziyyətin operativ qiymətləndirilməsi və perspektivin proqnozlaşdırılması imkanları özünü göstərmişdir.

Bazar iqtisadiyyatına, liberal və demokratik dəyərlərə əsaslanan iqtisadiyyata keçid dövrünü yaşayan ölkəmizin ötən dövrdəki sosial-iqtisadi inkişaf yolu də kifayət qədər hamar olmamışdır.

İqtisadi proqramların son illərdə fərqləndirici cəhətləri onların eyni zamanda müxtəlif istiqamətlər üzrə aparılması, strateji əhəmiyyətli, real və bir sıra cəhətlərdən qeyri-populyar, laikn iqtisadi effektiv qərarların qəbulu, onun sosial yönümlüyü və qabaqcıl dünya təcrübəsinə və köməyinə arxalanmasından ibarətdir.

İstehsal və təsərrüfat mexanizminin mahiyyəti baxımından isə Azərbaycanda proqramların özünəməxsus cəhəti iqtisadi sistemi yenidən qurulmasında yanacaq-enerji ehtiyatlarından səmərəli istifadənin strateji meyar olmasıdır.

Bu iqtisadi siyasətin doğruluğunun ən yaxşı sübutu əldə olunmuş nəticələrdir.

Azərbaycan Respublikasında İqtisadi quruculuğun elan edilmiş strateji məqsədini, mövcud təcrübə və reallıqları nəzərə alaraq hesab edirik ki, indiki mərhələdə ölkənin keçid dövrünün İqtisadi Siyasət modelinin, formalaşdırılması vacibdir. Fikrimizcə həmin modelin məntiqi paradigması aşağıdakı prinsipləri özündə etiva etməlidir.

- iqtisadi siyasətin vahidliyi, bölünməzliyinin və varisliliyinin təmin olunması;

- iqtisadi siyasətin sistemliliyinin, məqsəd və hədəflər ardıcılığının təmin olunması, ancaq bu halda ayrı-ayrı tədbirlərin qarşılıqlı gücləndirici multiplikativ effektivə nail olmaq olar;

- iqtisadi siyasət sosial-strukturlaşdırılmış iqtisadi sistemin yaradılmasına istiqamətlənməklə, struktur siyasəti və strategiyası əsasında yaradılmış Proqramlarla reallaşdırılmalıdır;

- sosial-iqtisadi inkişafının cari vəziyyətinin obyektiv qiymətləndirilməsi-bu monitoring vasitəsi ilə aparılmalı, tədbirlərin qabaqlama və gecikmə effektləri nəzərə alınmalıdır;

Strateji baxımdan ölkədə aparılan iqtisadi proqramların və bütövlükdə iqtisadi siyasətin paradiqmasını şərtləndirən son dərəcə mühüm digər bir amil iqtisadi sistemimizin dünya təsərrüfat sisteminə qovuşmasının zəruriliyi və məqsədəuyğunluğudur. Ona görə də yuxanda deyildiyi kimi proqramların çərçivə şərtləri sırasında dünya iqtisadiyyatında baş verən qlobal proseslər və yaranmış meyllər mühüm yer tutur.

Azərbaycan Respublikası şəraitində proqramların əvvəlində iqtisadiyyatın formalaşmış strukturunun həddən artıq ağırlığını (sənayedə əsas istehsal fondlarının 87% qədəri onun baza sahələrində cəmlənmişdir), yüksək inhisarlığı (müəssisələrin 90%-dən artığı öz sahəsində inhisarçıdırlar) və təmərküzləşmə səviyyəsini (indi Azərbaycan sərbəst balansda olan sənaye müəssisələri işçilərinin sayı baxımından inkişaf etmiş kapitalist ölkələrində müəssisələrin müvafiq orta göstəricilərini 10-15 dəfə aşır) əsas istehsal fondlarının 80%-ə qədərini fiziki və mənəvi cəhətdən aşınmaya məruz qaldığını və nəhayət əhalinin böyük əksəriyyətinin maddi həyat səviyyəsinin son dərəcə aşağı olmasını nəzərə alaraq Özəlləşdirmə Proqramının qəbulu mərhələsində amillər tərəfindən mülkiyyətin dövlətsizləşdirilməsi və özəlləşdirilməsinin müxtəlif istiqamət və formalarda həyata keçirilməsini məqbul hesab edərək dövlət orqanlarına müvafiq təkliflər verilmişdir.

Aqrar sektorda mülkiyyət münasibətlərinin təkmilləşdirilməsi bütövlükdə iqtisadi sistemin transformasiyası, yeniləşməsi prosesində ən əhəmiyyətli və eyni zamanda mürəkkəb vəsilələrdən biridir. Məsələ burasındadır ki, iqtisadiyyatında aqrar sektorun əhəmiyyətli xüsusi çəkiyə malik olduğu ölkələrdə bütövlükdə

radikal proqramların həyata keçirilməsi müvəffəqiyyətli cəmiyyət üzvləri üçün nisbətən az təzadlı, ağırlı-acılı olması, sosial-iqtisadi durumun qənaətbəxşliyi bilavasitə aqrar sektorda yeniləşmə prosesinin rəvan getməsindən asılıdır. Hətta bir sıra ölkələrdə «məsələn, Çin Xalq Respublikasında) məsələnin bu cəhətinin müstəsna əhəmiyyəti nəzərə alınaraq başlanılması daha məqsədəuyğun hesab edilmişdir.

İqtisadiyyatında aqrar sektorun mühüm rol oynadığı Azərbaycan Respublikası üçün məsələnin bu cəhəti xüsusi ilə səciyyəvidir. Belə ki, Azərbaycanın torpaq-iqlim şəraitinin son dərəcə əlverişliliyi və ayrı-ayrı bölgələr üzrə müxtəlifliliyi, əhalinin böyük əksəriyyətinin bilavasitə kənd təsərrüfatında mülkiyyətin müxtəlif formalarının meydana gəlməsi və inkişafı üçün geniş zəmin təşkil edir, digər tərəfdən bunu bilavasitə obyektiv zərurətə çevirir.

Digər sabiq sosialist ölkələri və müttəfiq respublikalarda olduğu kimi, Azərbaycan Respublikasında da mülkiyyətin dövlətsizləşdirilməsi və özəlləşdirilməsi kimi mürəkkəb, cəmiyyət üzvlərinin demək olar ki, bütün təbəqələrinin mənafeyi ilə bağlı olan prosesin müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi müvafiq təşkilati-idarəetmə tədbirlərinin vaxtında görülməsindən bilavasitə asılıdır.

Rəsmi məlumatlara görə indiyədək Azərbaycan Respublikasında 50 mindən çox dövlət müəssisəsi özəlləşdirilmiş və 1200-dən çox səhmdar cəmiyyəti yaradılmışdır. Respublikanın bütün ərazisini əhatə edən dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi kimi yeni, çətin, çoxcəhətli və mürəkkəb bir iş sayəsində hazırda 9300-ə yaxın məişət xidməti, 3000-ə yaxın ticarət və iaşə obyektı, 550 yanacaq-doldurma məntəqəsi, 530 çörək ticarəti, çörəkbişirmə obyektı və avadanlığı, 90 tikinti müəssisəsi, 15000 nəqliyyat müəssisəsi və vasitəsi, 138 tikintisi dondurulmuş və başa çatdırılmamış obyekt, 3500-ə yaxın icarəyə verilmiş qeyri-yaşayış obyektı və digərləri artıq özəlləşdirilmişdir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 8 fevral 1997-ci il tarixli fərmanına uyğun olaraq, 1997-ci il martın 1-dən avqust ayının 15-nə qədər Azərbaycan vətəndaşlarına 7 milyon 183 min 803 ədəd dövlət özəlləşdirmə payı verilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi, sahibkarlığın dirçəldilməsi, mülkiyyət müxtəlifliyi əsasında bazar iqtisadiyyatına keçid, xarici investorların respublikanın təsərrüfat həyatına cəlb olunması, qiymətlərin və xarici ticarətin sərbəstləşdirilməsi haqqındakı mübahisələr, diskussiyalar artıq geridə qalmışdır. Bu gün Azərbaycan Respublikasının çoxsahəli milli iqtisadiyyatı inamla dünya iqtisadiyyatına qovuşmaq istiqamətində irəliləyir. Bu yolun çətinlikləri, maneələri, çatışmazlıqları şəksizdir, lakin dünya təcrübəsinin təsdiq etdiyi kimi, iqtisadi inkişafın ən optimal yolu məhz bu istiqamətdədir.

FƏSİL 3. DÖVLƏT PROQRAMLARININ İŞLƏNİB HAZIRLANMASI VƏ REALLAŞDIRILMASI MEXANİZMİNİN HÜQUQİ TƏMİNATININ TƏKMİLLƏDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

3.1. Dövlət proqramlarının işlənilib hazırlanmasına yanaşmalar.

Milli proqramlaşdırma (strateji planlaşdırma kimi) – iştirakçılarından dərin elmi bilikləri, fənlərarası yanaşmanı, uzaqgörənlik ustalığını, strateji təfəkkürü və fəaliyyət üsulunu, inersiya (ətalət, fəaliyyətsizlik) qüvvəsini qətl etmək bacarığını, heç də o an verim verməyən, seçilmiş yolun zərurliyini və effektivliyini inandırmağı tələb edən – yüksək səviyyəli idarəolunma fəaliyyətidir. Buna görə də milli proqramlaşdırma arzu olunan nəticələrə çatmaqdan ötrü, gözləməni aldadaq iri resursları boş yerə xərcləməyə deyil, elmi metodologiyaya və effektiv texnologiyaya söykənməlidir.

Milli proqramlaşdırmanın metodologiyasının əsaslarını qısa şəkildə aşağıdakı müddəalara gətirmək olar:

1. Milli proqramlar və layihələr – bu, sosial-iqtisadi innovasiya-texnoloji, energetika, ekoloji, ərazi inkişafı proseslərinə, onların inkişaf trayektoriyasını dəyişmək məqsədilə dövlətin həmin proseslərdə bilavasitə iştirakına söykənən, dövlət təsirinin xüsusi, fəvqəladə metodudur. Bu metod bazar özünütənzimləməsi proseslərinin yenidən yaranmış problemləri həll etmək qabiliyyətində olmayan, təhlükəli tendensiyaların aşkar olunduğu və hər şeydən böhranlı vəziyyətlərdə bu tendensiyaları birbaşa dövlət müdaxiləsi olmadan qətl olunmasının mümkün olmadığı yerlərdə tətbiq olunmalıdır.

2. Milli proqramlar heç də bütün iqtisadiyyatı və sosial sferanı əhatə etmir, ancaq strateji yarım keçmənin dəqiq işarə edilmiş istiqamətini əhatə edir. Milli proqramlaşdırmanın təsir sferası strateji yarım keçmə üçün qüvvələrin təmərküzləşməsi və üstün gəlməsini təmin etməkdən ötrü kifayət qədər dar olmalıdır və eyni zamanda da, uğurun digər sahələrə yayılmaqdan, iqtisadiyyatın ümumi yüksəlişinə nail olmaqdan, uzunmüddətli uğura malik olmaqdan ötrü

kifayət qədər geniş olmalıdır.

3. Strateji yarıb keçmənin reallaşdırılması üçün qüvvələrin təmərküzləşməsi proqram sektorunun xeyrinə resursların yenidən bölüşdürülməsi zəruridir, əks təqdirdə yarıb keçmə təmin olunmayacaqdır. Lakin bu zaman yenidən yeni disproporsiyaların və “müvəffəqiyyətsizlik, iflas nöqtələrinin” meydana gəlməməsindən ötrü böyük iqtisadiyyat miqyasında dinamik balanslılığı qorumaq lazımdır. Bu balanslaşdırımlığa həm orta müddətli və həm də cari indikativ plan çərçivələrində riayət olunmalıdır.

4. Milli proqram və layihələr sisteminin ayrı-ayrı tərkib hissələri qarşılıqlı uyğunlaşmalıdır, onda, əlavə, sinergetik xalq təsərrüfatı effekti meydana çıxır. Əgər bu qayda pozulacaqsə, onda sistem A.A.Boqdanova görə pozulmuş, pozğunlaşmış. olacaq, onun ümumi effekti onun tərkib elementlərinin effektlərinin cəmindən az olacaqdır (mənfi sinergetik effekt).

5. Milli proqram və layihələrin reallaşmasının idarə olunması dəqiq təşkil olunmalıdır və nizama salınmalıdır, vahid idarə edən şirkətə və başlıca qüvvələrin innovasiya tərəfdaşlıqlarına: dövlət, biznes, elm, təhsil və vətəndaş cəmiyyətinə söykənməlidir. Bu qüvvələrin hər hansı birinin zorla ayrılması və ya zəifləməsi uğursuzluğa, proqramın iflasına, resursların boş-boşuna sərfinə, cəmiyyətdə məyusluğa, dövlətin nüfuzunun itirilməsinə gətirəcəkdir.

6. Milli proqram və layihələrin işlənilib hazırlanması və reallaşdırılmasını professional, peşəkar əsasda, fəaliyyətin bütün iştirakçıların – dövlət qulluqçularından, top-menecerlərdən, tədqiqatçılardan, instruktorlardan tutmuş mühəndislərə, texniklərə, ixtisaslı fəhlələrə qədər – hazırlıq, yenidən hazırlıq, ixtisasın artırılması, fasiləsiz təhsil və distant təlim sistemində qurmaq zəruridir. Bu, ixtisaslı kadrların təhsil səviyyəsinin ümumi yüksəlməsinə və tələb olunanlığına səbəb olacaqdır.

7. İnnovasiya xarakterli milli layihələrin və proqramların işlənilib hazırlanması və reallaşmasının idarə olunmasında (onlar isə, bir qayda olaraq innovasiya-yarıb keçən olurlar) proqram idarə olunmanın üç zəruri tərkib sistemə tətbiqən

“hakimiyyətin parçalanması, bölünməsi və kooperasiyası” prinsipinə riayət etmək lazımdır:

- *sifarişçilərə* – proqramın (layihələrin) məzmununu müəyyən edən, onu resurslarla təmin edən, dövlət qəbulunu həyata keçirən və əldə olunan nəticələrin istifadəsini təmin edənlərə;

- proqramın (layihənin) əsas ideyasını, mahiyyətini əks etdirən, bu ideyanın elmi müşayyətini və praktik təcəssümünə müəllif nəzarətini təmin edən *elmi rəhbərlərə (baş və birinci konstruktorlara)*;

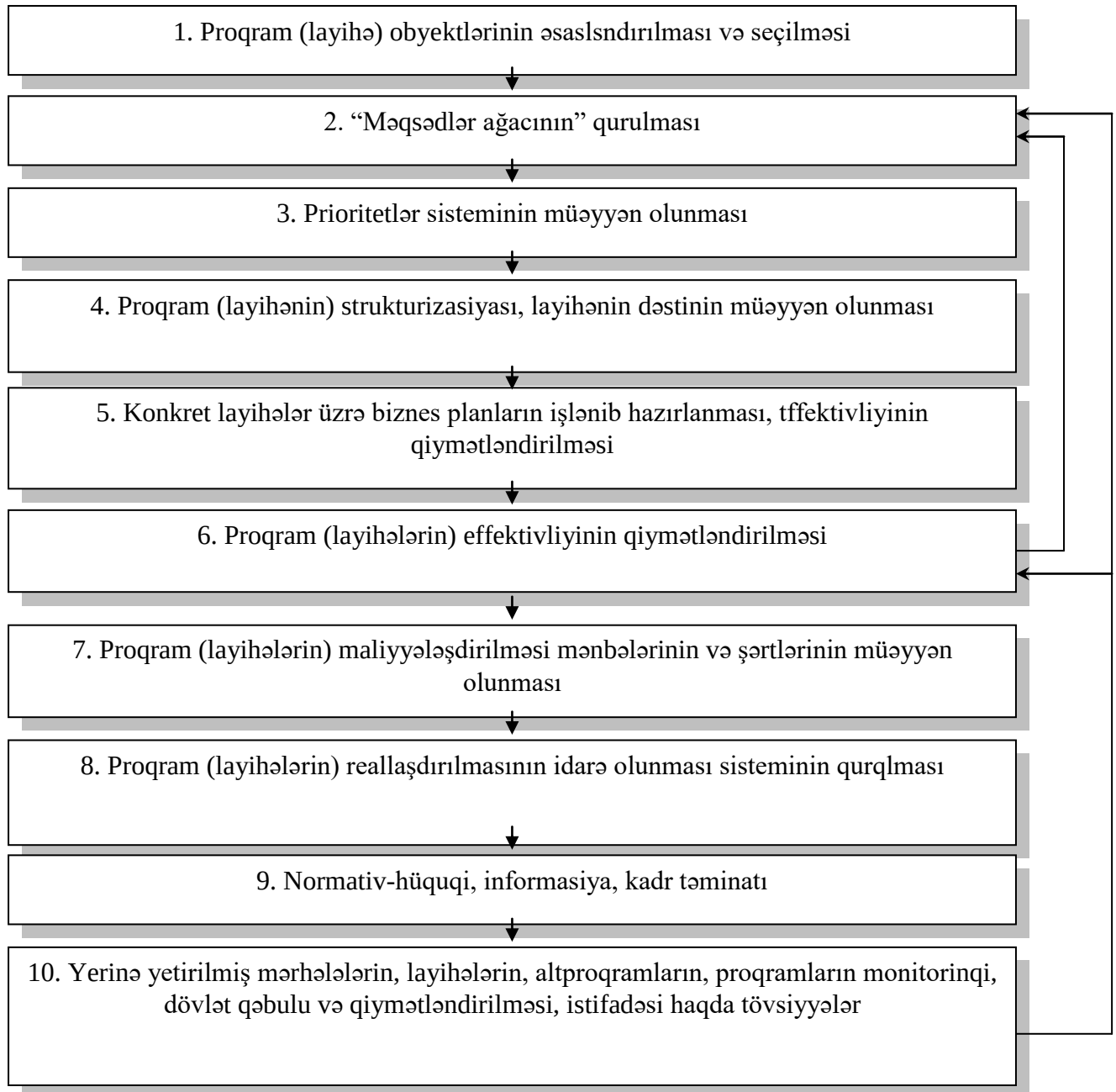
- *icra edici orqanlara* – şirkətlərin rəhbəri, proqram və layihələrin icraçı direksiyası, onların yerinə yetirilməsini təşkil edən, ayrılan resurslardan istifadə edən və əldə olunan nəticələrə cavab verənlərə.

Bu əsas metodoloji prinsiplər *milli proqramlaşdırmanın müasir texnologiyasının* köməyiylə reallaşır. Onun prinsipial blok-sxemi şəkil aşağıda verilib, təqdim olunub və 10 elementi daxil edir.

Təqdim olunmuş blok-sxemin əsas elementlərinə baxaq.(sxem 3.1)

Proqram (layihə) obyektlərinin seçilməsi. Adətən bu elementə o qədər də, kifayətgədər də diqqət yetirmirlər. Qərar qəbul edən şəxsin intuisiyası və ya cari maraqları, mərkəzi ziddiyyətlər haqda, problemin həlli yolları və müddətləri haqda onun subyektiv təsəvvürləri, daha çox dövlət dəstəyini, köməyini qazanmaq arzusu (“büdcə piroqu”). Buna görə də proqramlar da resurslarla təmin olunmasına nisbətən daha çox olurlar, belə ki, onların effektiv yerinə yetirilməsinə ümid etmək olmur. Bundan yaxa qurtarmaqdan ötrü həll edilməsi optimal ümumi trayektoriyanı təmin etməyə imkan verən kəskin problemlərin aşkarlanması ilə uzunmüddətli proqnoza arxalanmaq kazımdır. Təklif olunan çox da böyük olmayan miqdarda milli layihə və proqramlar dəsti dəfələrlə təkrar edilən elmi ekspertizaya məruz qalmalıdır, dərc olunmalıdır və açıq şəkildə müzakirə olunmalıdır və ancaq bundan sonra Hökumət, Federal Toplantı tərəfindən qəbul olunmalı və Prezident tərəfindən təsdiq olunmalıdır, bu şəkildə də qanun qüvvəsini əldə etməlidir. Əlbətdə həyat dəyişir və müntəzəm olaraq bu siyahını yenidən təshih etmək lazım gələcəkdir.

Lakin həmin təşhihlər tez-tez olmamalıdırlar (təqribən 4-5 ildə bir dəfə) və elə eyni, həmin proseduranı keçməlidirlər. Yeri gəlmişkən belə qayda ABŞ və Avropa ittifaqı tərəfindən qəbul olunmuşdur.

SXEM 3.1. Milli program və layihələrin işlənilib hazırlanma texnologiyasının və reallaşmasının blok-sxemi.

"Məqsədlər ağacı". Hər bir program üçün (layihə üçün) "məqsədlər ağacını" qurmaq lazımdır: baş, ali məqsəd, 1-cı səviyyəli məqsədlər, 2-cı səviyyəli məqsədlər, əgər tələb olunarsa, onda həm də 3-cü səviyyəli məqsədlər (şəkildə göstərilib). Həm də hər bir məqsəd ümumi, nəzarət olunmayan anlayışlarda deyil

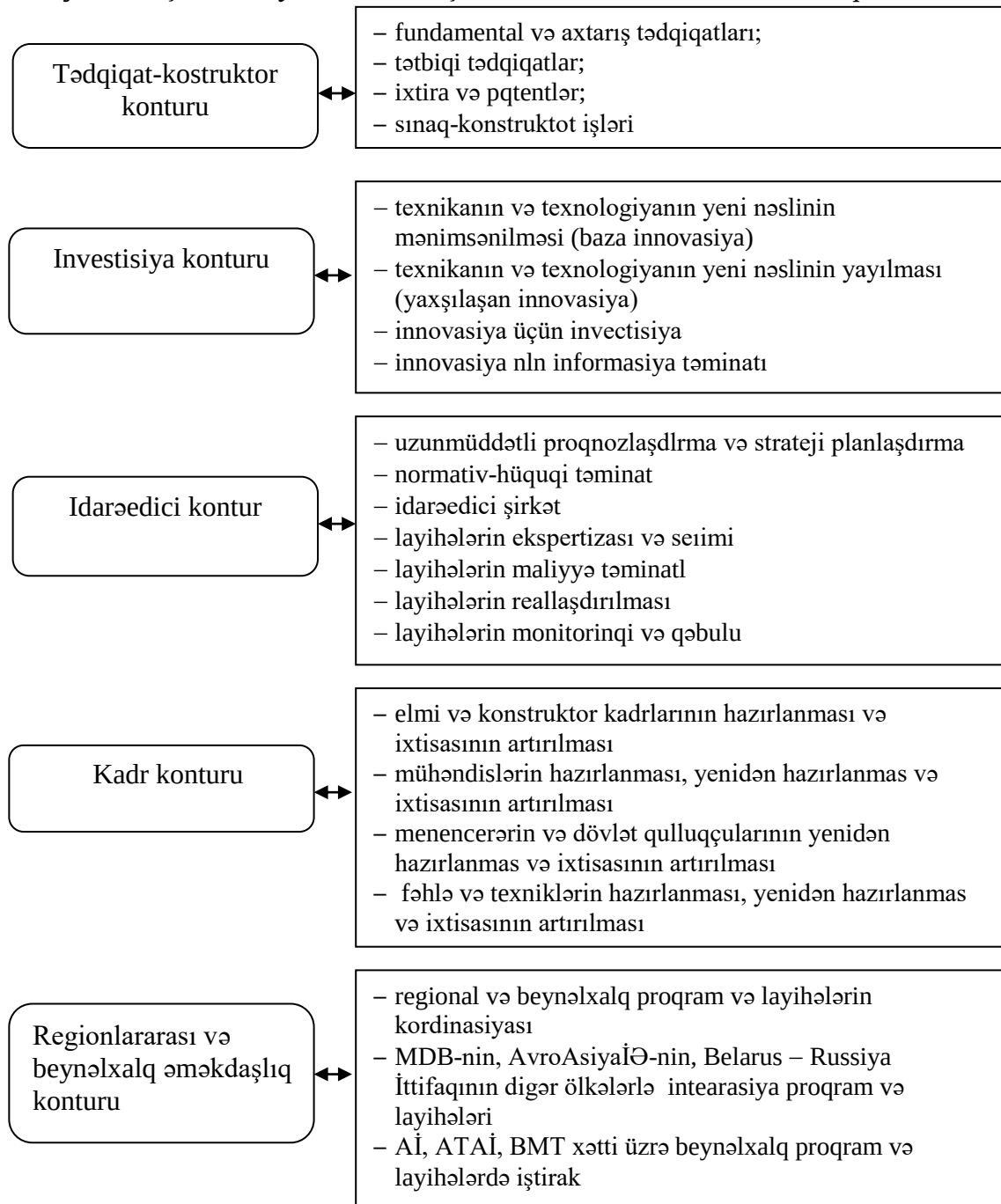
(“artırmaq”, “qüvvələndirmək” və s.), hər il qarşıya qoyulan məqsədlərə nail olmaq (və ya nail olmamaq) dərəcəsini qiymətləndirmək mümkün olsun deyə və əgər məqsəd nail olunmaz olacaqsa, işi vaxtında təshih etmək ya da ki dayandırmaqdan ötrü kəmiyyət ölçülməsinə və müddətinə malik olan konkret göstəricilərdə müəyyən olunmalıdır.

“Məqsədlər ağacının” quulmasında başlıca vəzifə (və çətinlik) – bir və ya bir neçə məsələnin ötürməsinə yol verməmək, zira bu bütün proqram işlərinin yekun effektini kəskin şəkildə aşağı salacaqdır, eləcə də verilmiş yol üzrə hərəkət məntiqindən kənara, yana aparan yanlış məqsədləri daxil etməmək.

Proqram (layihənin) “məqsədlər ağacı” Tədbirlər sistemi. Növbəti məsələ – məqsədlər ağacının hər bir elementi üzrə tam həcmdə və lazımi müddətdə hər bir səviyyəli hər bir məqsədin və yekun hesabda – baş, ali məqsədin nail olunmasını təmin edən ardıcıl və ya paralel yerinə yetiriləcək tədbirlərin (işlərin) qəbulu. Burada tələblər əvvəlki punktda olduğu kimidir – zəruri tədbirlərin qaçırmasına, ötürməsinə yol verməmək.

Proqramın strukturizasiyası. Əldə olunmuş tədbirlər dəstini strukturlaşdırmaq, sonrakı iş və idarə olunma üçün rahat şəkildə gətirmək zəruridir. Hər bir proqramın ilkin həlqəsi, kərpici konkret layihədir – tədqiqatı, investisiyası, təşkilati-idarəedici və s. Qarşılıqlı əlaqəli layihələr qrupu bloklarda birləşirlər, onlar isə – altproqramlara və onların hamısı birlikdə proqramın mürəkkəb matris toxumasını təşkil edirlər. Milli proqramın strukturunun nümunəvi sxemi şəkildə verilib. O, 5 konturu daxil edir: tədqiqat-konstruktor, innovasiya-investisiya, təşkilati-idarəetmə, kadr, regionlararası və beynəlxalq əməkdaşlıq konturu (bununla belə, sonuncu kontur təşkilati idarəetmə ilə birləşə bilər). Hər bir kontur altproqram, blok və layihələrin müəyyən dəstini daxil edir və özünün idarəetmə sistemində malikdir. Proqramın strukturizasiyasını digər kəsiyi, nöqteyi-nəzəri – zamanıdır: ayrı-ayrı layihələrin, onların bloklarının, altproqramların yerinə yetirilməsi müddətinin müəyyən olunması və bir-birinə bağlanması (qarşılıqlı uyğunluğu, uzlaşması) və proqramın yerinə yetirilmə mərhələlərinin və növbəliliyinin

qurulması. Bu yekun hesabda seçimi keçmiş layihə və proqramlar əsasında proqramın yerinə yetirilməsinin özünəməxsus yol kartının yaradılması üçün zəmindir. Altproqramlar ümumi yekun məqsədə nail olmaq üçün tədqiqatı, innovasiya və təşkilati layihələri birləşdirərək – matris sistemi üzrə qurula bilərlər.

SXEM 3.2.Milli proqramların strukturu

Biznes-planlar. Yuxarıda göstərilmiş proseduranın keçilməsindən sonra həlledici mərhələ yaxınlaşır: hər bir layihə üzrə biznes-planların və bloklar,

altproqramlar və tam olaraq proqram üzrə toplum biznes-planların formalaşması.

Tədqiqat və idarəetmə konturların konkret layihələr üzrə biznes-planları bir qayda olaraq aşağıdakı bölmələri daxil edir:

- layihənin yekun nəticələrinin (məhsulun) məzmunu, rəqabətqabiliyyəti;
- layihənin icraçıları və həmicraçıları;
- layihənin yerinə yetirilməsi üçün resurslar;
- layihələrin yerinə yetirilməsi texnologiyası;
- maliyyələşdirmə mənbələri və maliyyə axınları;
- risklər və onların minimumlaşdırılması;
- layihənin reallaşdırma effektivliyi (kommersiya layihələri üçün – zaman amilinin nəzərə alınması ilə özünüödəmə müddəti).

Toplum biznes-planlar müəyyən blokun layihələri, altproqramlar, konturlar üzrə məcmu (toplanmış, cəm) hesablamaları bildirir.

İnteqral biznes-plan tam şəkildə milli proqram (milli layihə) üzrə yekun qiymətləndirməni verir.

Layihələrin seçilməsi və proqramların təshih olunması. Biznes-planların informasiyaları əsasında milli proqrama (milli layihəyə) daxil olunma üçün layihələrin ümumi qiymətləndərəlməsi və seçimi həyata keçirilir. Əsas meyarlar aşağıdakılardır:

- texnika və texniki ukladların (sistemlərin) nəslinin dəyişmə ritminin nəzərə alınması ilə proqram məhsullarının texnoloji səviyyəsi və rəqabətqabiliyyəti;
- perspektivli bazar boş yerlərinin (kommersiya layihələri üçün) və cəmiyyətin əsas ən zəruri tələbatlarının (qeyri-kommersiya layihələri üçün) olması;
- resurslarla, ilk növbədə vətən (yerli) resursları ilə (intelektual, əmək, maddi, təbii, maliyyə) təminatlılığı;
- effektivlik səviyyəsi – iqtisadi (kommersiya layihələri üçün), sosial, ekoloji, müdafiə, idarəetmə (qeyri-kommersiya layihələri üçün);

Layihələrin innovasiya-texnoloji, iqtisadi və ekoloji ekspertizası həyata keçirilir. Onun nəticələri üzrə, milli proqram (layihə) üzrə layihələr dəstəsinin

müqayisəli inteqral effektivliyinin reyting qiymətləndirilməsi və ranjirovkası (əmiyyətinə görə, vacibliyinə görə sıraya düzmə) aparılır.

Meyarların biri üzrə mənfi qiymət alan layihələr çıxarılır, ya da ki, onların optimallaşdırılması və müsbət qiymətləndirmənin nail olunması və ya effektiv layihələrlə kompensasiyalaşdırılması üzrə tədbirlər tətbiq olunur. Layihələrin blokları və ayrı-ayrı altproqramlar qeyri-effektiv ola bilər. Nəticədə layihələrin yekun seçimi və növbə üzrə təhsili həyata keçirilir. Belə ola bilər ki, qiymətləndirmənin yekununda tam şəkildə proqramın qeyri-effektivliyi haqda nəticə çıxarılacaqdır. Belə halda sifarişçiyə onun üzərində işlərin dayandırılması haqda təklif irəli sürüləcəkdir.

Proqramların maliyyələşdirilməsi. Proqramın təsdiq olunmasından qabaq onun maliyyələşdirilməsi mənbəyini müəyyənləşdirməyi aparmaq vacibdir. Bir qayda olaraq milli proqram və layihələr, tədqiqat, innovasiyası və idarəetmə layihələri aşağıdakı əsas mənbələri daxil edərək çoxkanallı əsasda maliyyələşdirilir.

- büdcə maliyyələşdirilməsi (federal, regional, bələdiyyə büdcələri) qeyfi-kommersiya xarakterli layihələr üçün, eləcə də start dövründə kommersiya xarakterli iri layihələr üçün;

- qeyri-büdcə investisiya, vençur, innovasiya, ekoloji, sosial fondların (o cümlədən, beynəlxalq) qoyuluşları;

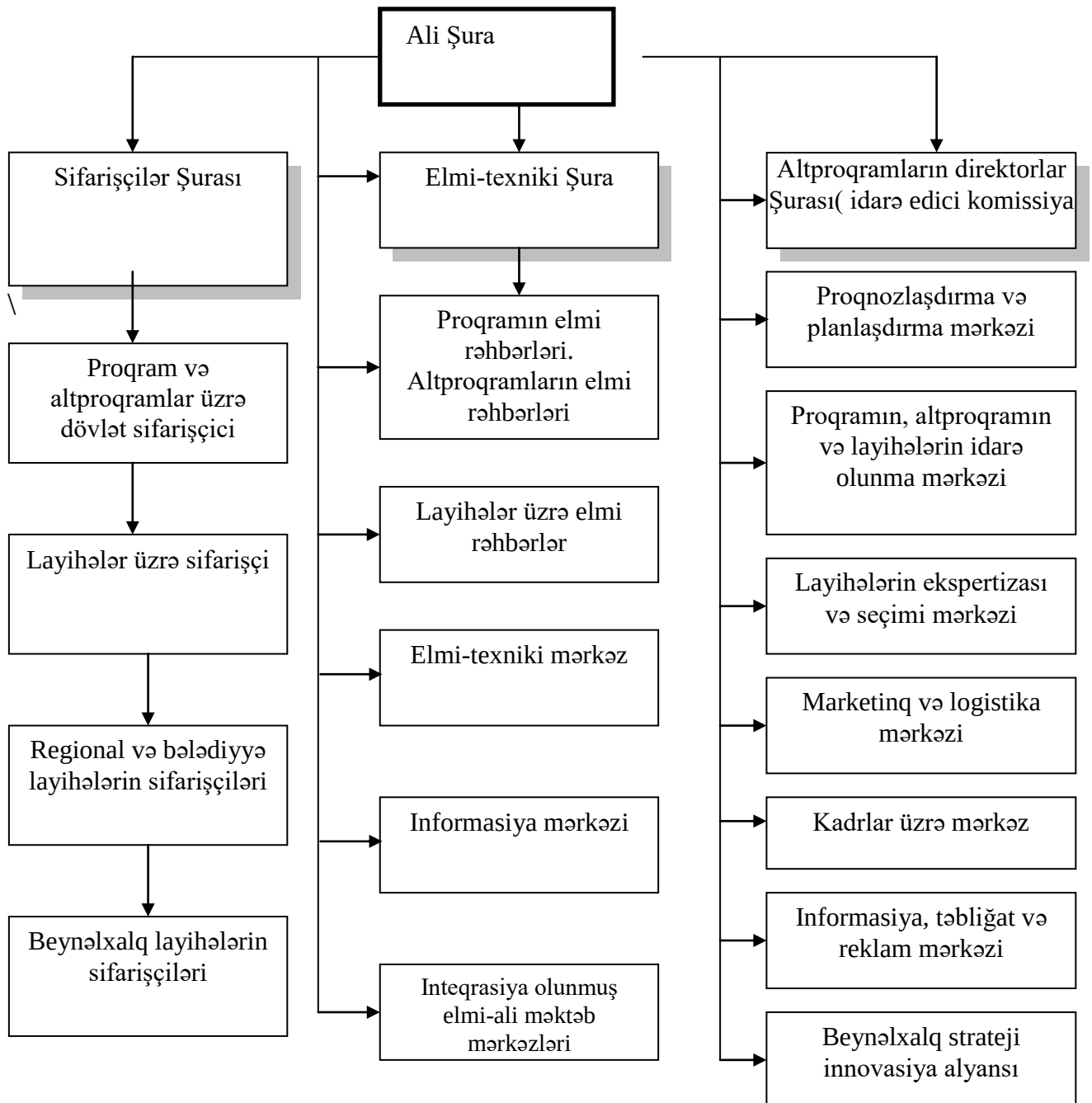
- maraqlı olan yerli (vətən) xüsusi investorların korporasiyaların, bankların investisiyaları;

- maraqlı olan xarici investorların investisiyaları (milli maraqlardan çıxış edərək məhdudiyyətlərlə);

- əldə olunan innovasiyalı üstmənfəətin (texnoloji kvazirenta) hesabına texnikanın yeni nəslinin yaradılması layihələrinin (xüsusilə diffuziya mərhələsində) reallaşmasının iştirakçılarının özünümaliyyələşdirilməsi.

Göstərilən mənbələrin nisbətləri layihənin xarakterindən, onun effektivliyindən və zamandan asılıdır.

Proqramın idarə olunması. Proqramın reallaşmasının uğuru layihənin və onun elementlərinin dəqiq düzülmüş, məqsədyönlü və yekun nəticəyə səmirlənmiş idarəedilməsi sistemindən asılıdır. İdarəetmənin ümumi sxemi şəkildə verilib. O, strukturların bütün səviyyələrdə qarşılıqlı əlaqəsi prinsipi üzrə qurulub və

SXEM 3.3. Milli proqramın idarə olunması strukturu

aşağıdakı elementləri daxil edir:

– hakimiyyətin, elm və biznesin aparıcı nümayəndələrini daxil edən, proqramın yerinə yetirilməsi üzrə bütün fəaliyyəti kordinasiya edən və onun nəticələrinə məsuliyyət daşıyan *ali baş Şura*;

– baş sifarişçini və ayrı-ayrı altlayihələr, bloklar və layihələr üzrə sifarişçiləri daxil edən *sifarişçilər şurası*, maliyyələşdirməni, əldə olunan nəticələrin qəbulu, qiymətləndirməni və istifadəsini təmin edir;

– tam şəkildə proqramın elmi rəhbərini (ali konstruktoru), altproqramların, blok və layihələrin, elmi rəhbərlərini (baş konstruktorlarını) birləşdirən *elmi-texniki şura*; şura proqramın və onun elementlərinin elmi-texniki səviyyəsinə və elmi təminatlılığına cavab verir, onların yerinə yetirilməsinə müəlliflik nəzarətini həyata keçirir;

– proqram, onun elementləri üzrə icra orqanlarını birləşdirən, proqramın yerinə yetirilməsini, ayrılmış resurslardan effektiv istifadəni təmin edən, proqramın yerinə yetirilməsinin bütün iştirakçılarının fəaliyyətini koordinasiya edən, informasiya və kadr resurslarını cəlb edən, ictimaiyyətlə əlaqə yaradan proqramın xoş imicini (simasını) yaradan *direktorlar şurası (idarəedici şirkət)*.

Idarəedici şirkət həm dövlət- xüsusi (qarışıq), həm də xüsusi ola bilər. Misal olaraq “Yeni energetik layihələr” milli innovasiya şirkəti ola bilər.

Milli proqramın reallaşmasında və dünya bazarına çıxışda beynəlxalq əməkdaşlığın koordinasiya olunması üçün tərkibinə daxil olan rusiya şirkətlərinin lider rolu ilə *beynəlxalq innovasi-texnoloji strateji alyansın* formalaşdırılması tələb olunur.

Proqramın təmin olunması. Proqramın uğurla yerinə yetirilməsi üçün onun normativ-hüquqi, informasiya və kadr təminatı vacibdir (məhiyyət etibarı ilə bu, milli proqramın təminədi altproqramlarıdır).

Normativ-hüquqi təminat milli proqramın və onun elementlərinin yaradılmasını və funksiyalaşmasını təmin edən zəruri qanunverici bazanın, standartların, rəqlamentlərin formalaşmasından ibarətdir. Baza “Dövlət proqnozlaşdırılması, strateji planlaşdırma və milli proqramlaşdırma haqda” Federal

qanunla yanaşı milli proqramların xüsusiyyətlərini nəzərə alan federal qanunverici aktlar, eləcə də milli proqram və layihələrin reallaşdırılmasının vacib problemləri üzrə altqanunu normativ aktlar tələb olunur.

Informasiya təminatı icraçılara statistik, analitik, proqnoz, elmi-texniki və normativ-hüquqi informasiyanın zəruri həcmdə və qisaldılmış müddətə toplanmasından, emalından (işlənməsindən) və təqdim olunmasından, proqramların və onların elementlərinin İnternetdə yerləşdirilməsindən, onların müzakirəsinin təşkilindən, distant təhsildən ibarətdir. Hər bir milli proqram üzrə proqramın həm məzmunu və strukturu üzrə, həm də altproqramlar və əsas layihələr üzrə saytla İnternet portalını formalaşdırmaq məqsədyönlüdür.

Kadr təminatı tədqiqatçıların, konstruktorların, mühəndislərin, ixtisaslı fəhlələrin, menecerlərin, proqram və onun elementləri üzrə dövlət qulluqçularının hazırlığının, yenidən hazırlığının, ixtisasının artırılması və distant təhsilinin təşkilindən, ədəbiyyatların, dərsliklərin, tədris-metodiki ədəbiyyatların nəşrindən və yayılmasından, məsləhətçi xidmətlərin təşkilindən, müəllimlərin ixtisasının artırılmasından ibarətdir.

Proqramların monitorinqi, qəbulu və istifadəsi. Proqramın icraçılara münasibətdə proqramların yerinə yetirilməsi və əldə olunmuş nəticələrin daimi xarici monitorinqi zəruridir. Bu monitorinqi, bunun üçün xüsusi hesabat formalarının və müntəzəm müəinələr proqramını işləyib hazırlayaraq statistik orqanlarının üzərinə qoymaq məqsədə uyğundur. Müəyyən müddətdən sonra Hesablama palatası hər bir proqram üzrə auditi həyata keçirilə, Dövlət dumasına məruzə edə və əldə olunmuş nəticələri dərc etdirə bilər. Monitorinq proqramların idarə edilməsi orqanlarının məsuliyyətini artırır. Hər bir yerinə yetirilmiş layihə növbəti altproqram və proqramlar üzrə dövlət orqanlarının və vərəndaş cəmiyyətinin nümayəndələrinin iştirakı ilə sifarişçilər tərəfindən təşkil olunmuş dövlət qəbulu komissiyası tərəfindən dövlət qəbulunu aparmaq vacibdir. Komissiya əldə olunmuş nəticələri, onların layihəyə uyğunluğunu qiymətləndirir, onların istifadəsinə münasibətdə tövsiyələri işləyib hazırlayır.

Hökümətin xüsusi qərarı ilə əldə olunan nəticələrin iatifadəsinə, onların daimi istismarına, eləcə də istifadənin və əldə olunan effektivliyin monitoring qaydasına cavab verən dövlət orqanı müəyyən olunur.

Milli proqram və layihələrin işlənilib hazırlanmasının elmi metodologiyasının tətbiqi, onların daxil edilməsi texnologiyasına ardıcıl riayət olunması bazar iqtisadiyyatının dövlət tənzimlənməsinin effektivliyini əhəmiyyətli şəkildə yüksəldəcəkdir, onun dayanıqlı inkişafını və XX əsrin tələblərinə tətbiqən vaxtlı-vaxtındakı balanslaşdırılmış transformasiyasını təmin edər.

3.2. Dövlət proqramlarının hazırlanması mexanizminin hüquqi təminatının təkmilləşdirilməsi istiqamətləri.

Son illər ərzində dövlət orqanları tərəfindən sosial-iqtisadi inkişafın təmin edilməsi məqsədi ilə qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi istiqamətində bir çox işlər görülmüşdür.

Ümummilli Lider Heydər Əliyevin sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasının Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə uğurla davam etdirilməsi sayəsində ölkəmiz dinamik inkişaf etmiş, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi, sahibkarlığın və regionların inkişafı sürətləndirilmişdir. Bu sahədə nailiyyətlərin davamlılığının təmin edilməsi ilə bağlı ortamüddətli dövr üçün prioritet istiqamətlər müəyyənləşdirilmişdir.

Ortamüddətli dövrdə ölkə iqtisadiyyatının davamlı inkişafının təmin edilməsi, makroiqtisadi sabitliyin qorunub saxlanması, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi, qeyri-neft sahələrinin və regionların inkişafının sürətləndirilməsi, özəl bölmənin inkişafı üçün azad rəqabət və əlverişli investisiya mühitinin yaradılması istiqamətində işlər davam etdiriləcək, ölkəmizin dünya iqtisadi sistemindəki mövqeyi daha da möhkəmləndiriləcəkdir.

Azərbaycan Respublikasının büdcə-vergi siyasəti ölkənin iqtisadi siyasətinin tərkib hissəsi olmaqla növbəti illərdə iqtisadiyyatın səmərəliliyinin

və dayanıqlılığının təmin edilməsinə, onun aparıcı sahələrinin modernləşməsinə və şaxələnməsinə, sosial prioritetliyin saxlanılmasına, əhəlinin yaşayış səviyyəsinin, qaçqın və məcburi köçkünlərin, həssas sosial qrupların sosial rifahının artırılmasına yönəldilmişdir.

Növbəti illərdə qeyri-neft sektorunun inkişafının daha da stimullaşdırılması, bu istiqamətdə daxilolmaların artırılması üçün orta və iri şirkətlərdə vergi öhdəliklərinin vaxtında və tam həcmdə yerinə yetirilməsi, vergi borclarının, Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondundan dövlət büdcəsinə transferin tədricən azaldılması, bütövlükdə vergi və gömrük intizamının artırılması istiqamətində səylərin gücləndirilməsi nəzərdə tutulmalıdır.

Növbəti illərdə gömrük siyasəti gömrük idarəçiliyinin təkmilləşdirilməsi və şəffaflığa əsaslanan sistemin inkişaf etdirilməsinə, dövlət büdcəsinə ödənilməli olan gömrük ödənişləri üzrə maliyyə intizamının daha da gücləndirilməsinə, bütün gömrük ödənişlərinin nağdsız qaydada alınmasının təmin edilməsinə, ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinə töhfə vermək məqsədilə ticarətin asanlaşdırılması və stimullaşdırılmasına dair ən yaxşı təcrübələrin tətbiqinə, gömrük nəzarətinin həyata keçirilməsinin səmərəliliyinin artırılmasına, beynəlxalq təşkilatlarla və xarici ölkələrin gömrük xidmətləri ilə gömrük işi sahəsində əməkdaşlığın daha da inkişaf etdirilməsinə, müasir informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının imkanlarından daha geniş istifadə etməklə xarici ticarət iştirakçılarna gömrük işi sahəsində göstərilən elektron gömrük xidmətlərin inkişaf etdirilməsinə yönəldilməlidir.

Xüsusi əhəmiyyət kəsb edə biləcək məsələlərdən biri də ölkəmizdə azad iqtisadi zonaların yaradılmasıdır. Bununla bağlı dövlətin müvafiq proqramları mövcuddur, ardıcıl danışıqlar aparılır və müvafiq hazırlıq işləri görülür. Pul siyasəti daha aktiv olaraq makroiqtisadi tarazlığın və dayanıqlılığın təmin olunmasına və eyni zamanda, bank sistemində maliyyə sabitliyinin qorunmasına istiqamətlənməlidir. Qoyulmuş məqsədlərə nail olmaq üçün məzənnə siyasəti xarici amillərdən asılı olaraq çevik tənzimlənməlidir.

Ölkədə qiymətli kağızlar bazarının inkişaf etdirilməsi məqsədilə bu sahədə institusional inkişaf, maliyyə vasitəçiliyi və kollektiv investisiya sxemlərinin fəaliyyətinin təşkili və təşviqi, tələb və təklifin dəstəklənməsi, maliyyə şəffaflığı prinsiplərinin və korporativ idarəetmənin tətbiqinin genişləndirilməsi, normativ- hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi və eləcə də, məlumatlılığın və peşəkar hazırlığın yüksəldilməsi üzrə tədbirlər həyata keçirilməlidir.

Azərbaycanın uzunmüddətli dövrdə dayanıqlı və tarazlı inkişafının təmin olunmasında iqtisadiyyata investisiyaların cəlb edilməsi xüsusi rol oynayacaq. Bu məqsədlə bütün investorlar üçün daha əlverişli rəqabət mühitinin yaradılması, xarici investisiyalar üçün cəlbedici ölkə imicinin formalaşdırılması, investisiya fəaliyyətinin hüquqi-normativ bazasının daha da təkmilləşdirilməsi, xüsusi mülkiyyətin qorunması və korporativ idarəetmənin təkmilləşdirilməsi istiqamətində zəruri tədbirlər həyata keçirilməlidir.

Qeyri-neft məhsullarının ixracının genişləndirilməsi və ixrac prosedurlarının daha da sadələşdirilməsi məqsədilə orta müddətli dövrdə xarici ticarətin daha da liberallaşdırılması və ölkənin ixrac potensialından maksimum səviyyədə istifadənin təmin edilməsi, ixracın strukturunun diversifikasiyasına nail olunması və qeyri-neft məhsulları ixracını inkişaf etdirərək ixracın əsas tərkib hissəsinə çevrilməsi əsas vəzifələrdəndir. Burada əsas diqqət regionlar da daxil olmaqla innovasiya-investisiya aktivliyinin yüksəldilməsinə yönəldilməlidir.

Transformasiyanın yeni komponentlərinin nəzəri və təcrübi olaraq önəmli aspektləri üçbucaqda yer alır: iri həcmli kapital - regionlar - dövlət. Bunun üçün dövlət-özəl tərəfdaşlıq mexanizminin formalaşdırılması vacibdir. Sonuncu, daxili və xarici bazarlarda prioritet imkanların əldə edilməsi üçün məqbul “oyun qaydaları”nı yaratmaqla dövlətin nə dərəcədə vacib strateji layihələrin seçimini təmin edə bilməsindən birbaşa asılı olacaq.

Azərbaycan Respublikası bərabərhüquqlu tərəfdaş kimi beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığı davam etdirməli və cəlb edilən maliyyə, texniki yardım layihələrinə əsasən icrası davam edən layihələrin, o cümlədən yeni layihələrin

icrasına istiqamətlənməlidir. Ölkədə sahibkarlığın inkişafı məqsədilə biznes mühitinin daim yaxşılaşdırılması, bu sahədə qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi, yerli və xarici investisiyaların, müasir texnologiyaların, idarəetmə təcrübəsinin cəlb edilməsi və bu yolla yüksək keyfiyyətli, rəqabət qabiliyyətli məhsulların istehsal edilməsi istiqamətində tədbirlər davam etdirilməlidir.

Qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi yürüdülmən siyasətin əsas prioriteti olaraq, dünya bazarında rəqabətqabiliyyətli olan altsahələrinin inkişafı, həmçinin müqayisəli üstünlüklərə malik olan qeyri-neft məhsullarının istehsalının stimullaşdırılması istiqamətində dövlət dəstəyi gücləndirilməli və eləcə də yeni müəssisələrin yaradılması, mövcud müəssisələrin əsaslı yenidənqurulması, xüsusən yerli təbii resurslara və kənd təsərrüfatı məhsullarına əsaslanan emal müəssisələrinin yaradılması sürətləndirilməlidir. Məhsulların rəqabətqabiliyyətli və ixrac yönümlü olmasının təmin edilməsi məqsədilə zəruri tədbirlər həyata keçirilməlidir.

Bütün regionlarda mövcud potensialdan daha səmərəli istifadə etməklə qeyri-neft sektorunun inkişafı, kommunal xidmət və digər infrastruktur obyektlərinin, yeni istehsal və emal müəssisələrinin yaradılması, mövcud müəssisələrdə istehsal fəaliyyətinin genişləndirilməsi, rabitə və informasiya texnologiyalarının tətbiqinin sürətləndirilməsi, sosial infrastrukturun yaxşılaşdırılması, o cümlədən müasir standartlara uyğun təhsil, elm, səhiyyə, mədəniyyət və idman obyektlərinin inşası, yenidənqurulması, əlillər və şəhid ailələri üçün yaşayış binalarının tikintisi üzrə kompleks tədbirlər nəzərdə tutulmalıdır.

Əvvəlki illərdə olduğu kimi, aqrar sektora dövlət dəstəyi növbəti illərdə də davam etdirilməlidir. Hazırda ölkənin ərzaq təhlükəsizliyini təmin etmək üçün başlıca məqsəd bitkiçilikdə taxılçılığın, meyvəçiliyin, üzümçülüyn, tərəvəzçiliyin, tütünçülüyn, toxumçuluq və tingçiliyin, hevandarlıqda damazlıq-seleksiya işinin, yemçiliyin, aqrar emal sənayesinin və aqromarketinqin, aqroservis xidmətlərinin və kənd yerlərinin inkişaf etdirilməsindən ibarətdir. Sənaye siyasətinin əsas

məqsədlərini ölkədə sənayenin modernləşdirilməsi və strukturunun təkmilləşdirilməsi, qeyri-neft sənayesinin gücləndirilməsi və ixrac potensialının artırılması, enerjidən səmərəli istifadə edən, yüksək əlavə dəyər yaradan rəqabətqabiliyyətli sənaye istehsalının genişləndirilməsi, elmtutumlu və innovativ istehsalın genişləndirilməsi və yeni istehsal sahələri üçün ixtisaslı kadrların hazırlanması iqtisadi artım bazasının yaradılması, inkişafı və keyfiyyətə yeniləşdirilməsi, istehsalın və ixracın diversifikasiyasının sürətləndirilməsi istiqamətlərində sistemli və ardıcıl tədbirlərin həyata keçirilməsi, rəqabət qabiliyyətli və ixrac yönümlü innovativ əsaslı texnologiya və malların istehsalı təşkil edilməlidir.

Bazar iqtisadiyyatı olan ölkələrin təcrübəsi də təsdiq edir ki, dövlət proqramları tətbiq etmədən ölkə iqtisadiyyatını gücləndirmək, eləcə də məhsuldar qüvvələri təkmilləşdirmək qeyri-mümkündür. Hazırda dövlət proqramları formalaşdırılması və əsaslarının işlənilib hazırlanması milli iqtisadiyyatın pozitiv və tarazlaşdırılmış inkişafını təmin etməyin başlıca istiqamətidir. Hər bir dövlətin reallaşdırdığı iqtisadi siyasətin son məqsədi əhlinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə nail olmaqdır. Əhalinin həyat səviyyəsi respublikanın iqtisadiyyatının inkişafının və səmərəliliyinin əsas göstəricisidir. İqtisadi imkanlar nə qədər yüksək olursa sosial inkişaf və həyat səviyyəsi üçün maddi imkanlar bir o qədər çox olur. Həyat səviyyəsinin daha yüksək olması iqtisadiyyatın inkişafına təsir edir, əmək məhsuldarlığını artırır. Milli gəlirin, milli məhsulun artımına təsir edir. Həyat səviyyəsinin öyrənilməsi onun tənzimlənməsi üçün əsas yaradır. Bu mənada iqtisadi inkişafının təmin edilməsi və bu sahələrdə davamlı inkişafa nail olunması hər bir dövlətin əsas vəzifələri sırasında dayanan məsələlərdəndir. Həmin sahələrin davamlı inkişafının təmin edilməsi zəngin tənzimləyici normativ-hüquqi bazanın formalaşdırılmasını tələb edir. Təbii ki, normativ-hüquqi baza dedikdə, yalnız məhdudiyyətlər yaradan direktiv sənədlər deyil, müəyyən istiqamətlərdə fəaliyyət norma və standartları müəyyənləşdirən istiqamətverici sənədlər də nəzərdə tutulur. Dünya təcrübəsi də sübut edir ki, idarəetmə və inkişaf tədbirlərinin əvvəlcədən qəbul edilmiş, mövcud şəraiti nəzərə alan və elmi cəhətdən hərtərəfli

əsaslandırılmış normativ sənədlərin tələbləri əsasında reallaşdırılması uzunmüddətli və daha səmərəli nəticələrin əldə edilməsinə şərait yaradır. Bütün bunlar isə dövlət proqramları sahəsində dövlət tənzimləməsinin, yəni iqtisadi proseslərə dövlətin mümkün müdaxiləsinin zəruriliyini müəyyənləşdirir. Məhz bu inkişafın təmin edilməsinin hüquqi tədbirlər sisteminin əsasını təşkil edən məqsədli dövlət proqramlarının əhəmiyyəti böyükdür. Son illərdə dövlət tərəfindən regionların sosial - iqtisadi inkişafına və ayrı-ayrı sahələrin inkişafına yönəlmiş çoxlu sayda dövlət proqramları işlənib hazırlanmış və hal-hazırda da reallaşdırılmaqdadır ki, bu proqramlar da regional inkişafın və bu inkişafa yönəlmiş dövlət siyasətinin hüquqi əsasını təşkil etməkdədir. İqtisadi inkişaf proqramları hazırlanarkən xarici bazara daha çox rəqabət qabiliyyətli məhsul çıxarılması, əhalinin sosial problemlərinin həlli, yerli məhsullar hesabına tələbatın ödənilməsi səviyyəsinin yüksəldilməsi, istehsal potensialından səmərəli istifadə, iqtisadiyyatın sahə və ərazi quruluşunun təkmilləşməsi ön plana çəkilir. Regional inkişafın dövlət proqramları əsasında davamlı inkişafının təmini istiqamətində ilk ciddi addım 2004-cü ildə prezidentin müvafiq sərəncamı ilə təsdiq olunmuş “Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər)” ilə qoyulmuşdur. I regional inkişaf proqramı çərçivəsində nəzərdə tutulmuş tədbirlərin uğurla reallaşdırılması nəticəsində regionların iqtisadi potensialı hərəkətə gətirilmiş, buradakı əmək ehtiyatları dövrüyyəyə cəlb olunmuşdur. Bir sözlə, ölkənin davamlı və tarazlı inkişafına yönəldilmiş bu proqramın icrasına başlanılması ilə Azərbaycanda regional inkişafın təməli qoyulmuş, bölgələrdə iqtisadi fəallıq xeyli dərəcədə canlanmış, insanlarda təşəbbüskarlıq hissi güclənmişdir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2009-cu il 14 aprel tarixli 80 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”nın icrası ölkə iqtisadiyyatının inkişafında mühüm əhəmiyyət kəsb etməklə, makroiqtisadi sabitliyin təmin olunmasında, sahibkarlıq fəaliyyətinin genişlənməsində, yeni müəssisələrin və iş yerlərinin yaranmasında, infrastruktur və

kommunal xidmətlərin səviyyəsinin daha da yüksəldilməsində, yoxsulluq həddinin aşağı düşməsində və əhalinin rifah halının yaxşılaşdırılmasında müstəsna rol oynamaqdadır. 1-ci və 2-ci regional inkişaf proqramları çərçivəsində nəzərdə tutulmuş tədbirlərin uğurla reallaşdırılması nəticəsində regionların iqtisadi potensialı hərəkətə gətirilmiş, buradakı əmək ehtiyatları dövrüyyəyə cəlb olunmuşdur. “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”nın icrasına başlanılması ilə ölkəmizin davamlı və tarazlı inkişafı yeni, daha sürətli mərhələyə qədəm qoymuşdur. Adıçkilən sənədlərlə yanaşı Azərbaycan regionlarının kompleks inkişafını nəzərdə tutan “2008—2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı” kimi sənədlər də Azərbaycan regionlarında sosial sahələrin inkişafının hüquqi əsasını təşkil etməkdədir.

Azərbaycanın inkişafının hazırkı mərhələsində qarşıya qoyulmuş əsas hədəflər çoxşaxəli, innovasiya yönümlü iqtisadiyyatın formalaşdırılması, əhalinin rifahının davamlı olaraq yaxşılaşdırılması, elmin, mədəniyyətin inkişafında, ictimai həyatın bütün istiqamətlərində yeni nailiyyətlərin əldə olunmasıdır. Dövlət başçısının 29 dekabr 2012-ci il tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmiş, Heydər Əliyev ideyalarından güc alan "Azərbaycan 2020- gələcəyə baxış" İnkişaf Konsepsiyası qarşıya qoyulmuş vəzifələrin yerinə yetirilməsində mühüm rol oynayacaqdır. Konsepsiyada nəzərdə tutulmuş tədbirlərin icrası sayəsində 2020-ci ilədək ölkədə qeyri-neft sektorunun inkişafı hesabına ÜDM-in həcmnin iki dəfə artırılması nəzərdə tutulub. Rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyatın qurulması sahəsində innovasiya fəaliyyətinin genişləndirilməsi üçün müvafiq qanunvericilik bazasının və zəruri mexanizmlərin yaradılması davam etdiriləcəkdir. Bunun üçün həlledici şərtlərdən biri kimi çıxış edən insan kapitalının davamlı olaraq inkişaf etdirilməsi əsas istiqamətlərdən biri olaraq qalacaqdır. Həmin dövrədək Azərbaycanın Dünya Bankının adambaşına düşən Ümumi Milli Gəlir təsnifatına görə "yuxarı orta gəlirli ölkələr" arasında və BMT İnkişaf Proqramının İnsan İnkişafı ilə bağlı təsnifatına görə "yüksək insan inkişafı" ölkələri qrupunda üst sıralara yüksəlməsi hədəflənir.

Konsepsiyada nəzərdə tutulmuş vəzifələrə nail olunması ölkəmizin qüdrətinin daha da artmasını, beynəlxalq müstəvidə mövqeyinin möhkəmlənməsini və əhəlinin rifahının daha da yaxşılaşmasını təmin edəcəkdir.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Azərbaycanda demokratik dövlət quruculuğu, dövlət ərazi idarəetmə sisteminin inkişafı ilə, digər tərəfdən isə regionların inkişafında olan fərqlərlə bağlıdır. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi və idarə olunması ilə əlaqədar nəzəri-metodoloji məsələlərin respublikamızın şəraitinə uyğun tədqiq edilməsi və öyrənilməsi xüsusilə vacibdir. Səmərəli iqtisadi siyasətin, iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi və idarə olunması mexanizminin işlənilib-hazırlanması və həyata keçirilməsi üçün ilk növbədə yüksək ixtisaslı kadrlara, mütəxəssislərə kifayət qədər bilik və üstünlük vermək lazımdır. Həmçinin, daxili iqtisadi siyasətin aparılması üçün müvafiq normativ hüquqi bazanın yaradılmaması iqtisadi problemlərin həllinə mane olur. Belə bir vəziyyətdə səmərəli iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsi və səmərəli tənzimlənməsinə nail olunması üçün mükəmməl hüquqi mexanizmin və təkmil normativ hüquqi bazanın formalaşdırılması zəruri şərtə çevrilmiş olur. Ölkədə son illərdə həyata keçirilən islahatların başlıca məqsədi demokratik və güclü iqtisadiyyata malik müstəqil dövlətin qurulmasından ibarət olmuşdur. İqtisadi sahədə həyata keçirilən tədbirlər bazar iqtisadiyyatı mexanizmləri əsasında sahibkarlıq fəaliyyətinin genişləndirilməsinə, yerli və xarici investisiyaları, müasir texnologiyaları cəlb etmək və qabaqcıl idarəetmə təcrübəsindən faydalanmaqla rəqabətə davamlı məhsul istehsal edən müəssisələrin, yeni iş yerlərinin yaradılmasına və nəticə etibarilə ölkənin iqtisadi qüdrətinin artırılmasına yönəlmişdir. Uğurlu neft strategiyasının həyata keçirilməsi nəticəsində ilbəl artan neft və qaz gəlirlərini qeyri-neft sektoruna yönəltməklə iqtisadiyyatın tarazlı inkişafına nail olmaq son illər Azərbaycan dövlətinin qarısında duran ən mühüm vəzifələrdən biri olmuşdur. Bu baxımdan iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsi dövlətin iqtisadi siyasətinin başlıca hədəflərindən biri kimi müəyyənləşdirilmişdir. Mövcud olan əmək ehtiyatlarından, təbii və iqtisadi potensialdan səmərəli istifadə etmək, iqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunun inkişafını sürətləndirmək və aqrar sektorda islahatları dərinləşdirmək, əhəlinin

məşğulluğunu artırmaq, yoxsulluğun səviyyəsini azaltmaq, infrastrukturunu yeniləşdirmək, əlverişli investisiya şəraiti, müasir tipli müəssisələr, yeni iş yerləri yaratmaq istiqamətində sistemli tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədilə regionların bilavasitə davamlı sosial-iqtisadi inkişafını nəzərdə tutan - 2004-2008, 2009-2013 və 2014-2018-ci illəri əhatə edən iki proqram hazırlanmış, birinci və ikinci proqram reallaşdırılaraq uğurla başa çatdırılmış, üçüncü proqram da eyni uğurla reallaşdırılmaqdadır. Regionlarda infrastrukturun yenidən qurulması ilə bağlı həyata keçirilməsi zəruri olan tədbirlərin hamısı hər üç proqramda tam olaraq öz əksini tapmışdır. Bu gün tam əminliklə demək mümkündür ki, Azərbaycan regionlarının bugünkü sosial - iqtisadi inkişafı və canlanması bilavasitə adıçəkilən proqramların qəbul edilməsi və reallaşdırılması ilə bağlı olmuşdur. Sonuncu, 2014-2018-ci illəri əhatə edən dövlət proqramlarında regionlarda, mövcud potensialdan daha səmərəli istifadə etməklə sosial sfera sahələrinin, kommunal xidmət və digər infrastruktur obyektlərinin, yeni istehsal və emal müəssisələrinin yaradılması, mövcud müəssisələrdə istehsal fəaliyyətinin genişləndirilməsi, rabitə və informasiya texnologiyalarının tətbiqinin sürətləndirilməsi, sosial infrastrukturun yaxşılaşdırılması, o cümlədən müasir standartlara cavab verən təhsil, elm, səhiyyə, mədəniyyət və idman obyektlərinin inşası, yenidən qurulması, əlillər və şəhid ailələri üçün yaşayış binalarının tikintisi uzrə kompleks tədbirlər nəzərdə tutulmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafı sahəsində qəbul edilmiş dövlət proqramları çərçivəsində həyata keçirilən məqsədyönlü tədbirlər ölkədə makroiqtisadi sabitliyi təmin etmiş, iqtisadiyyatın dinamik inkişafına təkan vermiş, əhəlinin həyat səviyyəsini xeyli yaxşılaşdırmışdır. Ölkə iqtisadiyyatının inkişafı ilə bağlı qəbul edilmiş müxtəlif dövlət proqramları çərçivəsində nəzərdə tutulmuş tədbirlərin həyata keçirilməsi Bakı şəhərində də abadlıq-quruculuq işlərinin sürətlənməsinə, əhaliyə göstərilən sosial xidmətlərin həcmnin və keyfiyyətinin yaxşılaşmasına, ümdə məsələlərin həlli istiqamətində irimiqyaslı işlər görülməsinə şərait yaratmışdır. Belə ki, Bakı şəhəri və onun ətraf qəsəbələrinin sosial-iqtisadi

inkişafı sahəsində “Bakı şəhərinin qəsəbələrinin 2006-2007-ci illər üzrə sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsinə dair Tədbirlər Proqramı” və Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 4 may 2011-ci il tarixli, 1490 nömrəli Sərəncamı ilə “2011-2013-cü illərdə Bakı şəhərinin və onun qəsəbələrinin sosial-iqtisadi inkişafına dair Dövlət Proqramı” təsdiq edilmişdir.

Əvvəlki Tədbirlər Proqramının məntiqi davamı olan “2011-2013-cü illərdə Bakı şəhərinin və onun qəsəbələrinin sosial-iqtisadi inkişafına dair Dövlət Proqramı”nda Bakı şəhəri və onun qəsəbələrində elektrik enerjisi, qaz, su və kanalizasiya, istilik təchizatı sahəsində davamlı işlərin aparılması, yolların və digər infrastruktur obyektlərinin inşası, yenidən qurulması və inkişafı layihələrinin həyata keçirilməsi, ekoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılması, sosial-mədəni infrastruktur obyektlərinin (təhsil, səhiyyə, mədəniyyət, idman, turizm və s.) beynəlxalq standartlara uyğun yenidən qurulması və inkişafı, yeni iş yerlərinin və yeni müəssisələrin açılması və digər işlər nəzərdə tutulmuşdur. Ümumilikdə Dövlət Proqramında 16 müxtəlif sahəni əhatə edən 817 tədbirin icrası nəzərdə tutulmuşdur ki, bunlardan da 22-si ümumərazi inkişaf tədbirlərini, 779-u Bakı şəhərinin rayonlarını və 16-sı isə Abşeron rayonunu əhatə edir. Proqrama əsasən müəyyən edilmiş tədbirlərin icrası paytaxt və onun qəsəbələrinin davamlı inkişafına, infrastrukturun yeniləşdirilməsinə səbəb olmaqla yanaşı, təbii və iqtisadi potensialdan, əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadə edilməsinə, əhəlinin məşğulluğunun artırılmasına və ölkədə yoxsulluq səviyyəsinin daha da azaldılmasına təkan verəcəkdir.

Beləliklə, regionların sosial-iqtisadi inkişafına dair dövlət proqramları çərçivəsində həyata keçirilmiş tədbirlər nəticəsində infrastruktur təminatı yaxşılaşmış, sahibkarlıq fəaliyyəti üçün imkanlar daha da genişlənmiş, bölgələrimizin siması dəyişmiş və investisiya cəlbediciliyi artmışdır. Bu da regionlarda rəqabət qabiliyyətli və ixrac yönümlü məhsullar istehsal edən, müasir texnologiyalara əsaslanan müəssisələrin yaradılmasına şərait yaradır. Regionlarda istehsal olunan bir çox məhsullar artıq Avropa və Amerika bazarlarına da ixrac

olunur ki, bu da bütövlükdə qeyri-neft ixracını artırmışdır. İxracıyönümlü müəssisələrə dövlət dəstəyinin genişləndirilməsi və ixrac imkanlarının daha da artırılması istiqamətində işlər davam etdirilir. Heç şübhəsiz ki, yeni müəssisələrin yaradılması, mövcud istehsal sahələrinin genişləndirilməsi regionlarda yaşayan əhalinin iş yerləri ilə təmin olunmasında xüsusi rol oynayır. Proqramın icrasının ən əhəmiyyətli göstəricilərindən biri də məhz regionlarda məşğulluğun artması, gəlir əldə etmək imkanlarının genişlənməsi və həyat səviyyəsinin yüksəlməsi nəticəsində əhalinin paytaxta axını əks proseslə əvəz olunmasıdır.

Müəllif tərəfindən əldə edilən tədqiqat nəticələri aşağıdakı kimi səciyyələnir:

- iqtisadi inkişafın təmin edilməsində və tənzimlənməsində dövlət proqramların rolu və zəruriliyi elmi cəhətdən əsaslandırılmış, iqtisadi inkişafın təmin edilməsində əsas alət və üsul kimi məqsədli dövlət proqramlaşdırılması seçilmişdir;
- ölkənin rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılmasında və ölkənin sosial - iqtisadi inkişafının tənzimlənməsində dövlət proqramlarının müsbət rolu sübut edilmiş, regional inkişafa məqsədli dövlət proqramlarının təsir imkanı əsaslandırılmışdır ;
- davamlı iqtisadi inkişafa nail olunmasına yönəlmiş dövlət tənzimlənməsinin və dövlət siyasətinin hüquqi təminatının müasir tələblərə uyğun təkmilləşdirilməsinin zəruriliyi əsaslandırılmış və dövlət siyasətinin hüquqi təminatının səmərəli əsasda formalaşdırılması prosesinə maneəçilik yaradan faktorlar müəyyən edilmişdir;
- davamlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsinin müstəsna əhəmiyyətə malik məqsədli dövlət proqramlarının hazırlanmasına və reallaşdırılmasına tələblər müəyyənləşdirilmişdir;
- son illərdə, xüsusilə 2004-cü ildən başlayaraq regional inkişafın kompleks təhlili həyata keçirilərək regional iqtisadiyyatın məqsədli dövlət proqramlarının əsasında tənzimlənməsinin səmərəli əsasda qurulması istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir;
- 2004-2008, 2009-2013 və 2014-2018-ci illəri əhatə edən Azərbaycan

Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramlarının icrası yekunlarının analitik təhlil edilməsi nəticəsində Azərbaycanın regionlarının məqsədli dövlət proqramları vasitəsilə tənzimlənməsinin səmərəli əsasda müəyyənləşdirilmişdir.

Prezident İlham Əliyevin müəyyənləşdirdiyi kimi: "Azərbaycan bir neçə ildən sonra inkişaf etmiş ölkələrin sırasına daxil olacaq". Azərbaycanın hərtərəfli inkişafının regional kontekstdə əhəmiyyətli nailiyyətlər qazanması ümumilikdə, ölkəmizin iqtisadi qüdrətinin daha da artmasına mühüm təkan verir. Ən əsas cəhət isə odur ki, dəyişiklik, müasirlik yalnız görüntüdə, abadlıq-quruculuq işlərində deyil, inkişaf Azərbaycan vətəndaşlarının güzəranında, rifahında real əksini tapır.

Azərbaycan regionlarının davamlı inkişafının mövcud vəziyyətinin, onun tənzimlənməsinin iqtisadi-hüquqi aspektlərinin təhlil edilməsi, inkişafın təmin edilməsində regional proqramların rolunun və əhəmiyyətinin təhlil edilib ümumiləşdirilməsi əsasında regionlarda davamlı inkişafa keçidin nəzəri-metodoloji əsaslarının təkmilləşdirilməsi, onun dövlət tənzimlənməsinin iqtisadi-hüquqi mexanizmlərinin inkişaf etdirilməsi istiqamətlərinə dair aşağıdakı bir sıra təkliflər irəli sürülmüşdür:

1. Təklif olunur ki, iqtisadi inkişaf proqramlarının təşkilati mexanizminin səmərəliliyinin artırılması üçün "Məqsədli dövlət proqramlarının işlənilib hazırlanması, təsdiqi və reallaşdırılması qaydalı" adlı sənədin və ya "Məqsədli inkişaf proqramları haqqında" xüsusi qanunun qəbul edilməsi məqsədəuyğun olardı. Burada məqsədli proqramların mərkəzi, regional, yerli inkişaf proqramları kimi dəqiq təsnifatının müəyyənləşdirilməsi, hər bir səviyyə üçün onların predmeti, hazırlanma məqsədləri və reallaşdırılması, sifarişçiləri və icraçılarının funksiyaları dəqiq öz əksini tapmalıdır. İnkişaf etmiş ölkələrin bir çoxunun təcrübəsinin və elmi mənbələrin təhlili dayanıqlı inkişafa yönəlmiş regional siyasətin işlənilib hazırlanmasının zəruriliyini sübut edir.

2. Yeni iqtisadi siyasətin işlənilib hazırlanmasının ən vacib amillərindən biri institusional elementin inkişaf etdirilməsindən ibarətdir. Şərti olaraq "Azərbaycan

Respublikasının ərazi inkişafı haqqında”, “Regional inkişafın dövlət tənzimlənməsinin əsasları haqqında”, “Azərbaycan Respublikasında regional siyasətin əsas istiqamətləri haqqında” qanunların qəbul olunmasına xüsusi ehtiyac vardır.

3. Təsərrüfat subyektlərinin, xüsusilə də aqrar sahənin maliyyələşdirilməsində yaxından iştirak edən kredit təşkilatları sistemi inkişaf etdirilməli, aqrar sahədə davamlı inkişafın təmin edilməsinə imkan verən yeni bank sistemi formalaşdırılmalıdır. Bunun üçün ixtisaslaşmış aqrar kommersiya banklarının yaradılması təmin edilməlidir. Həmin bankların inkişaf etdirilməsi üçün fəal dövlət dəstəyindən istifadə edilməli və bu yardımlar aşağıdakı sahələri əhatə etməlidir:

4. Təbii ki, hazırlanan proqramların uğurlu realizə edilməsi bilavasitə yerli idarəetmə orqanlarının fəaliyyətindən asılıdır. Bu, ilk öncə, rayon icraiyyə komitəsi və bələdiyyə rəhbərliyinə aiddir. Əfsuslar ki onların böyük əksəriyyətinin fəaliyyətini qənaətbəxş saymaq olmaz, məhz buna görə rayonlar əsasən mərkəzdən dotasiya hesabına daxili problemlərin həllinə can atırlar. O ki qaldı bələdiyyələrin fəaliyyətinə, bu sahədə vəziyyət daha ağırdır, çünki bələdiyyələr təzə yaranmış yerli idarəetmə strukturu olduğu üçün hələ ki rayonların idarəedilməsində ya öz yerini müəyyən etməyib, ya da rayon əhalisi arasında inam və nüfuz qazanıb. Respublikanın regional inkişaf strategiyasının hazırlanmasında yuxarıda qeyd olunanları nəzərə almağı vacib hesab edirik.

5. Ölkə iqtisadiyyatının mövcud strukturunu nəzərə almaqla konkret sahələrin inkişaf etdirilməsi məqsədilə sənaye şəhərçiyinin yaradılması, xüsusilə Azad İqtisadi Zonaların (məsələn: Yeni Yaşma) təsis edilməsi istiqamətində fəaliyyəti sürətləndirmək lazımdır. Respublika ərazisində AİZ-lərin yaradılması məsələsində ilkin variant kimi Azərbaycan-Gürcüstan və Azərbaycan-Türkiyə sərhəd ərazisində təşkil olunması nəzərdən keçirilməlidir. Bunun nəticəsində, qeyd olunan ərazilərdə iqtisadi inkişaf baş verər, ölkənin iqtisadi əlaqələri genişlənər və eyni zamanda, Azərbaycanın regionda siyasi və iqtisadi durumu daha da

möhkəmlənər.

6. Kənd təsərrüfatı məhsullarının ixrac imkanlarının genişləndirilməsi, kənd təsərrüfatı məhsulu istehsalçılarının dünya bazarına çıxışının təmin edilməsi məqsədilə İxracə Yardım Fondunun yaradılması, eləcə də birbaşa ixracın maliyyələşdirilməsi ilə məşğul olan İdxal-İxrac Bankının yaradılması məqsədə uyğundur.

7. İqtisadi siyasətin maliyyə resurslarının formalaşdırılmasında maliyyə bazarının ərazi aspekti də mühüm rol oynayır. Bu həm də regionların iqtisadi potensialına, onların inkişafındakı fərqlərin və asimmetriyanın səviyyəsinə də təsir edir. Azərbaycanda Bakı şəhəri istisna olmaqla bank kapitalının regionların investisiya potensialına təsiri zəifdir. Hazırkı dövrdə bankların paytaxtda cəmləşməsi meyli hələ də davam etməkdədir. Banklar arasında Bakı şəhərində güclü rəqabətin olması paytaxt bazarının əlverişli şəraiti ilə bağlıdır. Regionun bank və maliyyə strukturlarının banklar assosiasiyası ilə əməkdaşlığı da regional inkişaf məsələlərinin həllinə kömək edə bilər. Banklar assosiasiyası bankların və maliyyə strukturlarının fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi, zəruri normativ-hüquqi bazanın, onlar üçün yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanması, xarici banklar və maliyyə strukturları ilə əlaqələrin yaradılması yolu ilə regionların müasir maliyyə sisteminin formalaşdırılmasına əhəmiyyətli töhfə verə bilərlər.

8. Antiinhisar tədbirlərinin gücləndirilməsi, sahə və ərazi inhisarçılıq hallarının qarşısının alınması, inhisarçılığa qarşı dövlət tədbirlərinin səmərəsinin artırılması üçün Antiinhisar və Rəqabətin Təkmilləşdirilməsi Komitəsinin yaradılması, aqrar sahənin özündə yaranan inhisarçılıq halları ilə yanaşı, digər sahələrin, xüsusən də sənayenin inhisarçılığının zəiflədilməsi, inhisarçılığa dair qanunvericilik aktlarının sistemləşdirilməsi və onların bazasında Rəqabət Məcəlləsinin hazırlanaraq qəbul edilməsini zəruri edir.

9. Müalicə-istirahət və turizm təsərrüfatı kompleksinin böyük miqyasda inkişafı üçün ölkəmiz müstəsna əlverişli şəraitə malikdir. Bu sahənin inkişaf etdirilməsi üçün onun kifayət qədər yerli əmək ehtiyatları vardır. Turizm

sənayesinin başqa sahələrdən əsasən fərqləndirən cəhətlərdən biri də ona qoyulan vəsaitin tez bir zamanda böyük mənfəətlə əldə edilməsidir. Bu sahənin respublika daxilində geniş miqyasda inkişafı üçün xeyli zəngin imkanlara malik olan müalicə-istirahət mərkəzlərinin yaradılması vacib məsələlərdən hesab olunur.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYATLAR

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası (1995)
2. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi. Bakı: Qanun, 2005, 616 s.
3. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi (11 noyabr 2000-ci il) .
4. Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2000, M8, s. 3103-3210
5. “Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”(2003-2008-ci illər). 11 fevral 2004-cü il
6. “Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramının 2009-2013-cü illər təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, 14 aprel 2009-cu il
7. “Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı” (2009-2013-cü illər).
8. "Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial- iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı";
9. “Azərbaycan Respublikasında yanacaq-enerji kompleksinin inkişafı üzrə Dövlət Proqramı (2005-2015-ci illər)”;
10. “Azərbaycan Respublikasında dövlət əmlakının idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi üzrə Dövlət Proqramı”;
11. “Yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkisaf üzrə Dövlət Proqramı”(2003-2005-ci illər)
12. “Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlığın inkişafının Dövlət Proqramı” (2002-2005-ci illər)
13. “2011-2013-cü illərdə Bakı şəhərinin və onun qəsəbələrinin sosial-iqtisadi inkişafına dair Dövlət Proqramının təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, 4 may 2011-ci il
14. Azərbaycan Respublikasında sosial-iqtisadi inkisafın sürətləndirilməsi tədbirləri haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, Bakı şəhəri, 24 noyabr 2003-cü il ə 4.

15. “Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər) üzrə həyata keçirilməli Tədbirlər” Azərbaycan.- 2004.- 12 fevral. - S. 3-16.
16. Prezident İlham Əliyevin sərəliyi ilə Nazirlər Kabinetinin 2009-cu ilin sosial-iqtisadi inkişafının yekunlarına həsr olunmuş iclası keçirilmişdir: Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin yekun nitqi (18 yanvar 2010-cu il) *Xalq qəzeti*. - 2010.19 yanvar.- M13. - S. 3-4.
17. «Aqrar sahədə islahatların sürətləndirilməsinə dair bəzi tədbirlər haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı (22 mart 1999-cu il) //
18. Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 1999, M3, s. 480-481
19. «Azərbaycan Respublikasının Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu haqqında Əsasnamənin təsdiq edilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı (12 oktyabr 1992-ci il)
20. «Azərbaycan Respublikasında antiinflasiya tədbirlərinin gücləndirilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı (31 may 2005-ci il) // Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2005, M5, s. 1222-1226
21. «Azərbaycan Respublikasında 2002-2006-cı illərdə aqrar bölmənin inkişafına dair Proqramı»nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Sərəncamı (17 oktyabr 2002-ci il) // Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2002, M10, s. 1988-1999
22. «Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçılara neft məhsullarının güzəştli satışı barədə» Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı (26 mart 1999-cu il) // Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 1999, M3, s. 631
23. «Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılara dövlət dəstəyi haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı (23 yanvar 2007-ci il). «Azərbaycan» qəz. Bakı, 2007, 24 yanvar
24. «Lizinq xidməti haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu (29 noyabr

1999-cu il

25. «Maliyyə-sənaye qrupları haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu (23 aprel 1996-cı il) // Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 1996, M2, s. 233-239
26. «Məcburi dövlət sosial sığorta ödəmələri üzrə borcların tənzimlənməsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu (16 may 2000-ci il) // Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2000, M7, s. 2748-2749
27. «Tənzimlənən qiymətlər haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu (30 may 2003-cü il) // Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2003, M10, s. 1665-1669
28. «Torpaq icarəsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu (11 dekabr 1998-ci il) // Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 1998, M3, s. 414-42
29. Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı. Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyi ■ [&id=2097: dovlet-proqrami-2014-2018&catid= 116:2014-2018-dp-reg&lang=az](#)
30. Mail Rəhimov: Azərbaycan Respublikasının iqtisadi inkişafını tənzimləyən qanunlar (1991-1995-ci illər), Bakı-1996;
31. Abbasov A.F. Kənd təsərrüfatı məhsulları qiymətlərinin tənzimlənməsinin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində rolu / AzETKTİ və Tİ-nun elmi əsərləri, 4 hissəli, IV h., Bakı: El-Allianje, 2004, s. 17-28
32. Axundzadə L.T., Əsədov A.Ə. Aqrar hüququ. Bakı: Qanun, 2003, 516 s.
33. Ataşov B.X. Ərzaq təhlükəsizliyinin aktual problemləri. Bakı: Elm, 2005, 336 s.
34. Balayev R.Ə. Aqrar bölmənin və ərzaq bazarının tənzimlənməsi məsələləri. Müasir mərhələdə Azərbaycanda yeni iqtisadi sistemə keçidin qanunauyğunluqları və problemləri (Azərbaycan Elmlər Akademiyası İqtisadiyyat İnstitutu). Kollektiv monoqrafiya. Bakı: Elm, 1998, 498 s.

35. Qarayev İ.Ş. Regional iqtisadi siyasət və aqrar bölmədə sosial-iqtisadi inkişaf məsələləri / AzETKTİ və Tİ-da keçirilmiş aqrar islahatların 10 illiyinə həsr olunmuş konfrans materialları. Bakı: AzETKTİ və Tİ-nun mətbəəsi, 2005, s. 48-57
36. Qasımova E.İ. Kəndin sosial infrastrukturunun inkişafı və yaxşılaşdırılması yolları / AzETKTİ və Tİ-da keçirilmiş aqrar islahatların 10 illiyinə həsr olunmuş konfrans materialları. Bakı: AzETKTİ və Tİ-nun mətbəəsi, 2005, s. 175-179
37. Mərkəzi ərazidə əhalinin müyəssər olduğu kreditlər və onların qarşılıqlı müqayisəsi (vəziyyətin analitik hesabatı). «ARAN» Humanitar Regional İnkişaf İjtimai Birliyi. Bərdə, 2004, 23 s.
38. Musayev A.F. Regionların sosial-iqtisadi inkişafında vergi siyasətinin özünəməxsus rolu vardır / AzETKTİ və Tİ-da keçirilmiş aqrar islahatların 10 illiyinə həsr olunmuş konfrans materialları. Bakı: AzETKTİ və Tİ-nun mətbəəsi, 2005, s. 311.
39. Rüstəmov R.M. Aqrar sahənin tənzimlənməsinin hüquqi əsasları: mövjud reallıqlar və problemlər / AzETKTİ və Tİ-nun elmi əsərləri, 4 hissəli, III h., Bakı: AzETKTİ və Tİ-nun mətbəəsi, 2005, s. 291-302
40. Salahov S.V. Transformasiya şəraitində aqrar iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi məsələləri. Bakı: MMA-nın mətbəəsi, 2000, 96 s.
41. Səmədzadə Z.Ə. Azərbaycan iqtisadiyyatı XXI əsrdə: inkişaf mərhələləri, problemlər, XXI əsrin birinci onilliyində iqtisadi inkişaf konsepsiyası haqqında düşüncələr / Azərbaycan XXI əsrin astanasında Elmi-Praktik konfransının materialları. Bakı: 1997, s. 78.
42. Əlirzayev Ə.Q. «İslahatlar və sürətlənmə strategiyası şəraitində Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişaf problemləri» «Adiloğlu» nəşriyyatı Bakı 2005
43. Əhmədov M.A. «Qloballaşma və milli iqtisadiyyatın formalaşması» Bakı 2003
44. Əlirzayev Ə.Q. «Sosial sferanın iqtisadiyyatı və idarə edilməsi» Bakı 2010

45. Mahmudov M.M., Mahmudova İ.M., “Region iqtisadiyyatının tənzimlənməsi”, Bakı - 2001;
46. Sadıqov K. F. Milli iqtisadiyyatın tənzimlənməsinin konseptul əsasları. Bakı 1999
47. Allahverdiyev H. B., Qafarov K.S., Əhmədov Ə.M. “ İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi” Bakı-2002
48. H.S.Həsənov, K.A.Şahbazov, M.H.Məmmədov: ”Menecment”, Bakı 2005, səh 962, 963;
49. N.N.Nekrasov: “Regional iqtisadiyyat”. Moskva, Ekonomika, 1978. s.19
STILWELL J. B. Bölgesel İktisat Politikası. Akbank Kültür Yayınları, İstanbul 1980s.11;
50. Nuriyev Ə. (2007) Regional İdarəetmənin əsasları. Bakı: Elm, 427 s. Səh. 114-118;
51. Qurbanzadə A. (2004) Aqrar strukturun regional inkişaf modeli Bakı: Elm,432 s;
52. Nağıyev Ə. “Sosial - iqtisadi inkişafın metodoloji aspektləri” Bakı - 2002;
53. İqtisadi İslahatlar Mərkəzi: «Azərbaycanda iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi xüsusiyyətləri və problemləri». Elmi əsərlər toplusu, II burayı, Bakı, 2001;
54. Alıyev, İsa. 2009-2013-cü illərdə regionların sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı ölkənin davamlı inkişafını təmin edəcəkdir // *Xalq qəzeti*. - 2009.- 21 aprel. - N 84. - S. 3;
55. Yaqubzadə, Mirbağır. Yeni regional inkişaf proqramı: Yaxın beş ildə Azərbaycanda aqrar bölmənin inkişafı daha da sürətlənəcək // *Xalq qəzeti*.- 2009.- 23 aprel. - N 86. - S. 4;
56. Atakişiyev, Müşfiq. Regional inkişafa yeni təkan: "Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı" respublikamızın qarşıdakı 5 ildə strateji inkişaf prioritetlərini müəyyənləşdirir // *Azərbaycan*. - 2009.- 3 may. - N 95. - S. 4;

57. Abbasov, İlham. Regionların sosial-iqtisadi inkişafı haqqında növbəti Dövlət Proqramı ölkə iqtisadiyyatının inkişafında yeni mərhələdir // *İqtisadiyyat*. - 2009.- 25 may. - N 21/22. - S. 7;
58. Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı": reallıqlar, problemlər, vəzifələr // *Respublika*. - 2009.- 10 iyun. - N 124. - S. 1,4;
59. Əli Abbasov: Azərbaycan hökumətinin İKT siyasəti təkcə ölkənin deyil, həm də geniş regionun inkişafına yönəlib: Rabitə və informasiya texnologiyaları naziri cənab Əli Abbasovun "Trend" informasiya agentliyinə müsahibəsi (ixtisarla) // *Rabitə dünyası*. - 2009.- 30 oktyabr. - N 37. - S. 17;
60. Xatirə Məil qızı Hüseynova. Azərbaycanda regional inkişafın idarə olunması problemləri. 08.00.05 - "Xalq təsərrüfatının iqtisadiyyatı və idarə edilməsi (regional iqtisadiyyat)" İqtisad elmləri doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. GƏNCƏ - 2011;
61. Azərbaycanın regionları 2008. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin illik məcmuəsi. Bakı 2008;
62. Azərbaycanın Statistik Göstəriciləri 2009. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin illik məcmuəsi. Bakı 2009;
63. Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial - iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2004 - 2008 - ci illər) icrasına dair 5 illik hesabat. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi;

РЕЗЮМЕ

Значение государственных программ как инструмент правового регулирования в системе экономического регулирования. Диссертационная работа посвящена исследованию значений государственных программ как инструмент правового регулирования в системе экономического регулирования. В этих целях в первой главе диссертации анализируются теоретико-методологические основы правового регулирования экономики, роль и место правового регулирования экономики в системе экономического регулирования, правовые формы реализации правового регулирования экономики, значение государственных программ в обеспечении социально-экономического развития.

Вторая глава диссертации посвящена комплексному изучению и оценке механизмов подготовки и реализации государственных программ в Азербайджана в современных условиях.

В третьей главе исследуются направления совершенствования правового обеспечения механизмов подготовки и реализации государственных программ, раскрываются подходы к подготовки и реализации государственных программ.

На основе проведённого анализа обосновываются ряд концептуальных положений и выводов.

SUMMARY

The value of government programs as a tool of legal regulation in the system of economic regulation. This thesis is devoted to study of the values of state programs as an instrument of legal regulation in the system of economic regulation for these purposes in the first Chapter of the thesis analyzes theoretical and methodological bases of legal regulation of the economy, the role and place of legal regulation of economy in system of economic regulation, the legal forms of realization of legal regulation of the economy, the value of state programs in promoting socio-economic development.

The second Chapter of the thesis is devoted to the complex study and evaluation of mechanisms for the preparation and implementation of state programs in Azerbaijan in modern conditions.

In the third Chapter explores the directions of improvement of legal support mechanisms for the preparation and implementation of state programs, reveals approaches to the preparation and implementation of state programs. On the basis of the analysis substantiated a number of concepts and conclusions.

R E F E R A T

Mövzunun aktuallığı. Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi tərəqqisini təmin edən ən başlıca amillərdən biri də ölkənin davamlı və tarazlı iqtisadi inkişafına nail olunması ilə bağlıdır. Təsadüfi deyildir ki, hər bir ölkənin sistemli, dinamik və tarazlı inkişafını xarakterizə edən ən mühüm göstəricilərdən biri iqtisadi inkişaf səviyyəsi hesab olunur. Davamlı sosial-iqtisadi inkişafının təmin edilməsi birbaşa olaraq dövlətin həyata keçirdiyi milli iqtisadi siyasətin tərkib elementi kimi çıxış edən iqtisadi siyasətin səmərəliliyindən düz mütənasib asılıdır.

Müasir dünya təcrübəsində iqtisadi siyasət ölkənin inkişafının idarə olunması fəaliyyəti kimi qəbul edilir. Dövlətin iqtisadi siyasəti ilə dövlət proqramları öz məntiqinə görə bir-birini qarşılıqlı tamamlamalıdır. İqtisadi siyasət inkişafın qarşıya qoyulmuş məqsədinə çatmaq yolunda yaranan problemlərin həllinə, ölkənin və onun hər hansı hissəsinin rifahının təmin olunmasına istiqamətlənsə, dövlət proqramları iqtisadi inkişafının məhz yuxarıda ifadə olunan məqsədlərə yönü idarə olunmasına xidmət etməlidir.

Dissertasiyanın predmetini davamlı sosial - iqtisadi inkişafının təmin edilməsi ilə bağlı yaranan iqtisadi və idarəetmə münasibətlərində hüquqi tənzimləmə aləti və mexanizmi kimi dövlət proqramlarının əhəmiyyəti, yeri və rolunun müəyyənləşdirilməsi, tədqiqat işinin obyektini isə Azərbaycan Respublikasının təsərrüfat kompleksləri, sosial - iqtisadi inkişaf ilə bağlı digər proseslər təşkil edir.

İşin nəzəri və metodoloji əsasını regional iqtisadi inkişaf və regionların inkişafının zəruriliyi, regionların inkişafının təmin edilməsinin hüquqi mexanizmi və əsası kimi dövlət proqramlarının əhəmiyyəti ilə bağlı iqtisadşü alimlərin müxtəlif istiqamətlərdə apardıqları araşdırmaları təşkil edir. Elmi araşdırmada kompleks təhlil, dialektika, müqayisə, monitoring, ekspert qiymətləndirilməsi, proqram-məqsədli yanaşma, məntiq, tarixi yanaşma, statistik metodlar tətbiq edilmişdir. Tədqiqatın informasiya bazasını Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin, İqtisadiyyat, Maliyyə, Vergilər Nazirliklərinin materialları, qanun və

normativ aktlar, hökumətin qərarları, Prezident sərəncamları, habelə ölkədə fəaliyyət göstərən ayrı-ayrı iri şirkətlərin məlumatları və hesabatları təşkil edir.

Təqdim edilən problemin aktuallığı, onun nəzəri və praktiki əhəmiyyəti dissertasiyanın mövzusunun seçilməsini müəyyən etmişdir, tədqiqatın predmet və obyektı məqsəd və vəzifələri, həmçinin onun məntiqi və strukturunu şərtləndirir.

Dissertasiya tədqiqatının məqsədi davamlı sosial-iqtisadi inkişafının tənzimlənməsinin hüquqi mexanizminin nəzəri və praktiki aspektlərinin təhlilini aparmaq, sosial-iqtisadi potensialdan səmərəli istifadənin və sosial-iqtisadi inkişafının təmin edilməsinin hüquqi əsası kimi məqsədli dövlət proqramların yeri və rolunu müəyyənləşdirmək və bu istiqamətdə nəzəri və praktiki təkliflər hazırlamaq, davamlı sosial-iqtisadi inkişafının təmin edilməsinin hüquqi təminatının və ölkə inkişafının müasir vəziyyətinin təhlilini aparmaq, bu istiqamətdə həyata keçirilən dövlət siyasətinin hüquqi təminatının xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməkdir.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti iqtisadi inkişafı ilə bağlı qərar, proqram, layihə, təklif və tövsiyələr hazırlanması prosesində, əlaqədar elmi-tədqiqat işlərində istifadə oluna bilinməsində, alınmış nəticələrin regional inkişafın sürətləndirilməsində, təsərrüfatçılıq mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsində istifadə edilə bilməsindədir. Əldə edilmiş nəticələr iqtisad fakültələrinin, xüsusilə iqtisadi hüquq və iqtisadiyyatın tənzimlənməsi ixtisası üzrə müəllim və tələbələr, həmçinin müəllif tərəfindən araşdırılan məsələlərin “İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi”, “İqtisadiyyatın hüquqi tənzimlənməsi” kimi fənn istiqamətlərinin tədrisində köməkçi material kimi istifadə edilə bilməsi ilə bağlıdır. Dissertasiyanın materialı həm Azərbaycanda, həm də ondan kənarda iqtisadi fəaliyyət ilə məşğul olan subyektlər üçün maraq kəsb edəcəkdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi.

Dissertasiyanın strukturu giriş, üç fəsil, yeddi paragraf, nəticə və təklif hissəsi və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Dissertasiya işinin məzmunu aşağıdakı kimidir:

Giriş hissə tədqiqat işinin predmetini, obyektini, araşdırmanın məqsədlərini, vəzifələrini, elmi yeniliyini, əhəmiyyətini əks elətdirir. “İqtisadiyyatın hüquqi tənzimlənməsinin nəzəri-metodoloji əsasları” adlanan birinci fəsil üç paragrafdan ibarətdir. Bu fəsildə dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinin hüquqi-normativ aktlarla, qanunlarla, fərman, sərəncam, qərarlarla tənzimlənməsi işıqlandırılmışdır. İkinci fəsil “Müasir şəraitdə dövlət proqramlarının işlənilib hazırlanması və reallaşdırılması mexanizminin təhlili”dir və iki paragrafdan ibarətdir. İkinci fəsil iqtisadi inkişafda mühüm rol oynayan dövlət proqramlarının hazırlanması və kompleks təhlilini əhatə edir. “Dövlət proqramlarının işlənilib hazırlanması və reallaşdırılması mexanizminin hüquqi təminatının təkmillədirilməsi istiqamətləri” adlanan üçüncü fəsildə dövlət proqramları ilə əlaqədar olan hüquqi-normativ aktlarının qəbul olunmuş təkmilləşdirilməsi istiqamətləri tədqiq edilmişdir.